

EEN THEORIE VAN DE PRESENTIE

Andries Baart. Uitgeverij LEMMA BV Utrecht 2001

Eindverslag van de analyse van de Platformgroep 'Theorieontwikkeling Sociale Veranderkunde', Kring Andragologie september 2021

Onderstaand is het eindverslag van de bespreking van de publicatie van het boek *Een theorie van de presentie* van Andries Baart (2001) in de Platformgroep van de Kring Andragologie van de Universiteit van Amsterdam. De deelnemers waren Wilfred Diekmann, Nelly Labrie, Dhian Sioe Lie, Jaap Iking, Henk Geertsema en Gerard Donkers. Marcel van Eck kon helaas wegens werkzaamheden deze keer niet deelnemen. Het verslag bestaat uit letterlijke citaten van het op schrift gestelde commentaar van de groepsleden en van het door Nelly Labrie vrijwel woordelijk uitgeschreven verslag van de groepsbespreking.

De kernvragen van de Platformgroep vormen de kapstok van het verslag (Zie 'Platformgroep Theorieontwikkeling Sociale Veranderkunde. Kansen en mogelijkheden' juni 2020, zie www.zelfregie.com bij 'Documenten'). De vragen verwijzen naar basale categorieën van de sociale veranderkunde. Aan de hand van deze formele categorieën proberen we als platformgroep de eigegeaardheid van dit kennisgebied te benoemen en verder uit te werken. Publicaties die een dergelijke logica hanteren, haar onderzoeken of bekritisieren zouden we bijgevolg kunnen rekenen tot de *body of knowledge* van dit kennisgebied. Welnu, wat zijn onze bevindingen ten aanzien van dit boek van Baart waartoe we ons beperken?

De platformgroep houdt zich aanbevolen voor commentaar van mensen die niet aan de discussie hebben deelgenomen. Stuur je commentaar op naar gdonkers@telfort.nl.

Algemene opmerkingen

Gerard: Als collega heb ik Andries in het Landelijk Expertisecentrum Sociale Interventie (LESI) indertijd leren kennen als een kundig en bevlogen docent. Ik behoor tot de mensen die geboeid zijn door zijn presentietheorie. Hoewel de theologische interpretatie van zijn benadering – presentie heeft voor hem een uitgesproken theologische signatuur, zo geeft hij aan (p.783) - niet mijn interesse heeft, boeit mij de subtiele, originele en fijnzinnige manier waarmee hij taal geeft aan belangrijke, maar moeilijk uit te leggen essenties van mensgerichte beroepen, het kleurrijke palet van boeken en theorieën die hij de revue laat passeren, zijn grote betrokkenheid bij het uitvoerende werk van sociale professionals, de humane maatschappelijke betrokkenheid die uit zijn benadering spreekt en de scherpe cultuurkritische kijk op het sociaal-technologisch denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving. Grote inspanningen zijn door hem geleverd om het theoretische bouwwerk van de presentie handen en voeten te geven. Een zeer lovenswaardig project. Zelf vind ik met name het mooi uitgewerkte hoofdstuk 'Van exposure naar presentie' zeer herkenbaar in mijn eigen praktijkervaringen met werkende en werkloze

jongeren en uitermate belangrijk voor de ontwikkeling van een 'begrip van binnenuit' in de sociale veranderkunde.

Henk: Hoe kan ik begrijpen dat dit boek zoveel (h)erkenning heeft gevonden bij sociaal werkers en anderen die met mensen omgaan en dat niet vanuit een theologisch-pastoraal perspectief doen? Ik kan het begrijpen vanuit een ander boek van Andries, het boekje 'Aandacht', waarin hij fenomenologisch aandacht beschrijft. Wat missen we in onze evaluatie van 'Theorie van de presentie' als we die grote (h)erkenning niet verwerken?

Reflectie op de aandachtspunten

1. Wetenschappelijke onderbouwing vanuit multidisciplinair perspectief

(1a) Onderbouwing vanuit wetenschappelijke theorievorming en onderzoek

Gaat het om een wetenschappelijke publicatie waarin de aangedragen theorie wordt onderbouwd met onderzoek?

Dhian: Presentie als (praktijk)theorie¹ staat in een brede internationale stroom van concepten, vanaf het begin van de 21^e eeuw, als Presense, Theory U, Transformational presence en Genuine Contact.² Baart onderbouwt zijn theorie met wetenschappelijk handelingsgericht onderzoek dat is opgebouwd uit 13 deelonderzoeken. Baart positioneert het resultaat als een praktijktheorie, een theorie van 'uit de praktijk' met een empirische basis, 'voor de praktijk' bestemd om het uitvoerend werk te dienen en 'van de praktijk' dat de praktijk en practici het in die theorie 'voor het zeggen' hebben (p. 19).

Jaap: De presentiebenadering is voortgekomen uit meerjarig en meervoudig kwalitatief onderzoek naar de handelingspraktijk van buurtpastores. Het betreft theorievorming die voortkomt uit die handelingspraktijk en niet gaat over die handelingspraktijk.

Nelly: De studie van Baart komt voort uit het werk van Schipper, waarbij volgens Baart juist het feitelijk materiaal onvoldoende inzicht gaf in het *handelen* van de pastores. Daarmee ontbrak de onderbouwing voor een praktijktheorie op basis van handelingsonderzoek (p.15/16).

Wilfred: De doelstelling van deze studie is om de werkwijze van de buurtpastors empirisch te onderzoeken en van een theoretische onderbouwing (praktijktheorie) te voorzien. Dit wordt uiteengezet in Deel I, hoofdstuk 1, met name vanaf paragraaf 1.4. In hoofdstuk 1, paragraaf 2 'Een praktijktheorie' wordt ingegaan op wat onder een praktijktheorie wordt verstaan. Baart begint met de stelling dat het gaat om een theorie *uit, voor* en *van* de praktijk. Componenten van de praktijktheorie (2.2.) zijn vervolgens: 'allereerst een zeer grondige opheldering van de logica en de dynamiek van het handelen van beroepsbeoefenaren' (p.20). De ontwikkelde handelingsregels gaan gepaard met 'relatieregels', omdat het hier gaat om 'sociaal (beroepsmatig) handelen' (p.20). 'Praktijktheorieën zijn (dus) normatieve theorieën' (p.20). Ze 'bevatten, ten eerste beoordelingscriteria waarmee goede en minder goede uitoefening geïdentificeerd kan worden. En om dat, ten tweede, te kunnen doen bevat een praktijktheorie ook steeds een opvatting omtrent de identiteit van een beroep'

¹ Omschreven als 'uit de praktijk, voor de praktijk en van de praktijk' pag. 19 (Baart, 2001); <https://www.presentie.nl/home>

² https://nl.wikipedia.org/wiki/Peter_Senge <https://www.ottoscharmer.com/theoryu/>
<https://transformationalpresence.org/transformational-presence-book/>; <https://genuinecontact.net/>

(p.20/21) en daarmee een derde normatief element, namelijk de in dat beroep preferente lezing van de werkelijkheid (p.21). Tenslotte: 'Wij houden het erop dat de praktijktheorie, naast een *regelinzicht* en een normatieve *richtinggeving*, ook handelingselementen bevat: de middelen waarmee men het bedoelde werk ook *kan doen*' (p.21). Baart leidt in paragraaf 2.3 op basis van het voorgaande, kwaliteitscriteria van een praktijktheorie af. In 2.4. wordt nog op het aspect *overdraagbaarheid (transferabiliteit)* ingegaan, waarbij het dus uitdrukkelijk niet gaat om algemene geldigheid.

Mijns inziens voldoet deze studie duidelijk aan de hier ontwikkelde criteria, waarbij elke stap uitgebreid wordt beschreven en beargumenteerd. Het gaat hier dus duidelijk om een wetenschappelijke publicatie waarin de ontwikkelde praktijktheorie wordt onderbouwd met onderzoek.

Gerard: Wetenschappelijk onderzoek en theorievorming is bij Baart inderdaad gericht op de ontwikkeling van een *praktijktheorie* van de presentie. Baart pretendeert, zo zegt hij (p.15), een *praktijktheorie* op te stellen over het doen en laten van pastores en van professionals in alle mensgerichte beroepen. Dit vraagt niet alleen om onderzoek naar de behoeften en belangen van buurtbewoners, maar ook om de bijdrage van de pastores aan bijvoorbeeld voorzieningen in de buurt: hoe gaan zij te werk en wat levert dat precies op? Kort en goed, zo schrijft hij: veel meer handelingsgericht onderzoek en minder gefocust op sociale problemen, opener en minder theoriegestuurd en een intensiever gebruik van kwalitatieve technieken.

Een *praktijktheorie* is volgens Baart geen receptuur, methodiek of programma (zo van: niet nadenken, maar doen). Het is ook geen *toepassing* van een meer fundamentele theorie. Een praktijktheorie is *een samenhangend geheel van inzichten uit, voor en van de praktijk* (p.19). Van hieruit dient de presentietheorie dan ook te worden beoordeeld. En dan gaat het om kwaliteitscriteria zoals:

- De theorie is *aan practici zelf ontleend*; zij zijn in de theorievorming als mede-onderzoekers betrokken.
- De theorie is *bruikbaar en relevant* met het oog op verbetergericht handelen van praktijkwerkers; daar ligt de validiteitstoets.
- De theorie bevat *handelingspatronen* van 'praktisch weten hoe' (voor uitleg zie punt 6a).
- Het gaat hier om een *samenhangend en contextueel geheel* van inzichten.
- De handelingspatronen bevatten een richting, een *normatief* idee van het goede dat gerealiseerd moet worden.
- Het samenhangend geheel bestaat ook uit *theoretische referenties* en verwijzingen naar een ruimer, theoretisch kader. De theorie is niet alleen voortgekomen uit een zuiver inductieve wijze van onderzoek. Op een gegeven moment gaat Baart in zijn onderzoeksmethode over naar een deductieve benadering. Van een inductieve logica naar een deductieve logica, vanuit een theoretisch perspectief. Deze logica's horen bij elkaar bij het doen van onderzoek, deze moeten in de ogen van Baart niet worden losgekoppeld.
- Presentie theorie is een aanvulling op of meer een invulling van het interventie denken.
- De theorie bevat ook *relatie-regels* van *sociaal* (beroepsmatig) handelen.
- De theorie is een *normatieve theorie* over wat goed en minder goed handelen inhoudt en wat wel en net past in de mensgerichte beroepsuitoefening.

- De theorie bevat tenslotte *handelingsinstrumenten* (middelen) waarmee men het bedoelde werk *kan doen*.
- Praktijktheorieën bezitten geen algemene geldigheid of universele relevantie, maar zijn gericht op een bijzondere groep van problemen en actoren.
- In hoofdstuk 6 wordt toegevoegd: De praktijktheorie is en blijft een *constructie* van hemzelf en komt niet één op één voort uit de praktijken; de theorie is door de onderzoeker gestileerd, ligt allerm minst klaar in het veld en is verbonden met wetenschappelijke inzichten die in de praktijk zelf niet voorhanden waren (728). Op deze punten dienen praktijktheorieën te worden beoordeeld.

Hiermee dient zich de vraag aan naar de relatie tussen een fundamentele wetenschappelijke theorie van sociale verandering en praktijktheorieën gericht op specifieke doelgroepen, problemen en soorten van oplossingen. In ieder geval dient de fundamentele theorievorming een diversiteit aan praktijktheorieën toe te laten, mogelijk maken en te legitimeren. Dat is één kant van de zaak. De andere kant is dat zich daarmee ook de vraag stelt naar waar de *grenzen* liggen van wat wel en wat niet kan doorgaan voor 'sociale verandering'. In de Platformgroep hebben we deze grenzen in formele zin voorlopig benoemd in de zeven aandachtspunten die verwijzen naar fundamentele vooronderstellingen of axioma's van sociaal veranderwetenschappelijke theorievorming. De vraag is hoe deze formele categorieën inhoudelijk legitiem kunnen worden ingevuld.

Ik heb veel nagedacht over Baart's begrip van praktijktheorie. Hij koppelt daar andere wetenschappelijke criteria aan dan aan fundamentele theorievorming. In dat verband zie ik dat wij in de platformgroep niet zo zeer bezig zijn met een praktijktheorie, die gericht is op een bepaald werkveld, doelgroep of problematiek, maar wij proberen op een meta-niveau over praktijktheorieën te denken. Daarmee zijn we bezig met een poging tot een meer fundamentele theorievorming vanuit de logica van het formele object van de veranderwetenschap. Dat vind ik heel interessant. Er zijn allerlei praktijktheorieën over empowerment, zelfregie, presentie, opbouwwerk, maatschappelijk werk enz. Maar wij doen een metareflectie op een meer fundamenteel niveau. Wat is daarin basaal en generiek voor de sociale veranderwetenschap als geheel. Een fundamentele theorie zal dus heel veel verschillende praktijktheorieën moeten kunnen opnemen. De presentietheorie is zo'n praktijktheorie die we in de sociale verandering moeten opnemen.

(1b) Wetenschappelijkheid als criterium

Is een en ander naar normen van wetenschappelijkheid zoals die gelden voor een sociale veranderwetenschap uitgewerkt en wordt de wetenschappelijkheid in de publicatie overwogen en verantwoord?

Wilfred: Ik verwijs naar mijn antwoord bij punt 1a.

Dhian: De normen van wetenschappelijkheid worden nadrukkelijk gehanteerd door het uitgebreide onderzoeksontwerp met 13 deelstudies, de toepassing en verantwoording van meervoudige onderzoeksmethoden en technieken, uitgebreide bespreking van overwegingen, uitvoeringsbeperkingen, gedetailleerd inzicht in het ontstaan van o.a. begrippen, typologieën, kenmerken en werkprincipes. En tenslotte ook benoeming van kwesties en discussiepunten in relatie tot andere theorieën en denkkaders.

Expliciet worden vooraf drie soorten kwaliteitscriteria benoemt over a) de totstandkoming, b) de theorie zelf en c) de gebruikers. Tot slot wordt ingegaan op de reikwijdte en overdraagbaarheid van deze praktijktheorie c.q. haar aangedragen handelingsrepertoire.

Jaap: De dertien verschillende deelonderzoeken hebben allen vanuit uiteenlopende wetenschappelijke onderzoekspraktijken plaatsgevonden. In de uitvoering van die deelonderzoeken zijn wetenschappelijkheid en kwaliteitscriteria met betrekking tot de methodologie van theorieontwikkeling over presentie gehanteerd.

Nelly: Wetenschappelijkheid hanteert Baart als criterium. In Deel 1, hoofdstuk 1 zet hij dit uiteen. Baart is op zoek naar de legitimatie of grondslag voor zinvolle aanwezigheid (p.16) en positie van een theoloog in relatie tot sociale wetenschap (p.17). Deze studie leidde tot het opstellen van een 'praktijktheorie'.

Gerard: Hoe wetenschappelijk is deze publicatie, als we kijken naar de in 1a genoemde kwaliteitscriteria van wetenschappelijkheid, zoals Baart die benoemt? En wordt de wetenschappelijkheid van de presentietheorie door de auteur ook overwogen en verantwoord? Baart beschrijft helder en duidelijk wat de bronnen, referenties en bibliografie zijn van zijn presentietheorie. Met name in deel I gaat hij in op het doel, de opzet, de kwaliteitscriteria en de betekenis van het empirisch en theorievormend onderzoek dat hij heeft verricht. Zoals Baart zelf ook aangeeft, blijft het natuurlijk deels ook zijn constructie en blijft het de vraag hoe 'wetenschappelijk verantwoord' hij te werk is gegaan bij de interpretatie en reconstructie van het verhaal van de pastores. Belangrijk is dat hij zowel het verhaal van de pastores zelf beschrijft als zijn interpretatie daarvan. Anderen kunnen derhalve zijn interpretatie volgen en toetsen. Mogelijk is dan het bepalen van een maatstaf van betrouwbaarheid en validiteit tussen codeurs onderling.

Interessant en belangrijk voor het toetsen van de betrouwbaarheid van de analyse is om zelf bijvoorbeeld het verhaal van pastor Bas te lezen, daar een reconstructie van te maken en die dan te vergelijken met de reconstructie van Baart. Ik waag een kleine, gebrekkige en onvolledige poging. Mijn reconstructie zou er als volgt kunnen uitzien.

Pastor Bas vraagt aan de kinderen in de buurt: Wat zouden jullie dan willen? Een voetbalkooi? Dan adviseert hij de kinderen een brief te schrijven naar de gemeente. Dat idee sloeg aan. Pastor Bas heeft zijn onderliggend doel gerealiseerd en troost zichzelf niet alleen, maar beloont zichzelf ook voor het succes dat hij heeft behaald. Er is bij de pastor sprake van een flexibele doelbepaling die voornamelijk reactief en niet proactief lijkt te zijn. Toch ziet hij zelfsturing bevorderen als zijn rol en wil dus niet zelf de brief naar de gemeente schrijven (p.76). Op dit punt is hij met het oog op een bepaald doel beïnvloedend bezig. Het gaat pastor Bas om het bevorderen van keuzevrijheid van de buurtbewoners en van die vorm van zelfregie die ook bevredigend (en meer bevredigend dan tot nu toe het geval is) is afgestemd op de eigen persoon en op de sociale omgeving. Hieruit spreekt hoop dat het anders en beter kan, dat het kwaad niet het laatste woord heeft, maar tevens de veelal impliciete oproep aan mensen om het zoeken naar dat betere leven dan ook zelf actief ter hand te nemen. Dit verklaart ook zijn accent op het zelf positief blijven kijken en zijn nadruk op zelfbekrachtiging in plaats van door een professional van buitenaf bekrachtigd te moeten worden. Baart betitelt dit als een strategie van de hoop. Maar zouden we de werkwijze van pastor Bas niet ook kunnen betitelen als het bevorderen van zelfregie, als een strategie van

de hoop die slechts kan worden bewaarheid als de buurtbewoners het leven actief zelf te hand nemen. Bas noemt zichzelf ook degene die staat voor 'empowerment' (p.112).

Het valt mij op dat Baart in zijn interpretaties het woord 'zelf' zoveel mogelijk lijkt te willen vermijden. Zo vallen de buurtbewoners bij de pastor niet in ongenade als ze verkeerde dingen doen, bijvoorbeeld als ze helen of belasting ontduiken. Baart ziet dat hij zich richt op positieve punten die nog wel aanwezig zijn. Hij noemt dit de referentiestrategie die de kern vormt van het contact tussen pastor en pastoranten (p.92). We zouden evenwel ook kunnen spreken van een zelf-referentiële (zelfregulatieve) strategie van pastor Bas. Die strategie sluit immers aan bij zijn eigen authentieke behoeften en verlangens, bij wat echt is, datgene wat hem zelf motiveert en energie geeft. Het is dus te benoemen als een zelfreferentiestrategie: zichzelf openen, naar een eigen waarde of doel verwijzen, zelf een actie in de richting van deze waarde uitvoeren en zichzelf bekrachtigen bij succesvolle doelrealisatie. Dit zelf-reflectieve proces zien we bij pastor Bas (p.122). Op het punt van bekrachtiging van de eigen werkwijze spreekt Baart overigens wel van zelfbekrachtiging, als hij schrijft (p.122): 'We zijn geïnteresseerd in de zelfgeorganiseerde legitimatie van het werk, de zelfbekrachtiging, om zo te zetten'.

Bij het bepalen van de wetenschappelijkheid van een kwalitatieve analyse is het belangrijk, aldus Baart (16), dat er niet sprake is van inlegkunde maar van uitlegkunde.

Henk: We praten over theorievorming. Andries Baart introduceert het begrip 'praktijktheorie'. Dat vind ik prima. Maar dit begrip is ook gefundeerd in Andries' opvattingen over de relatie tussen verschillende soorten theorieën die hij in de praktische theologie een keer in een hiërarchische relatie heeft gezet. Dus dan is de praktijktheorie niet een nevenschikkende theorie aan de wetenschappelijke theorie of aan een handelingstheorie van leken, maar dan is het een soort theorie die voor de praktijk handig is en die je ook wetenschappelijk moet funderen, maar daarmee nog niet een wetenschappelijk status heeft van objectiviteit. Als we de ontstaansgeschiedenis van deze theorie bekijken, moeten we uitkijken dat we niet aan de haal gaan met begrippen die eigenlijk uit een ander referentiekader komen, waardoor het voor ons in de sociale veranderkunde, wat bij hem misschien hiërarchisch onderschikkend is en bij ons, vanuit de sociale veranderkunde, nevenschikkend is.

(1c) Multidisciplinaire perspectiefwisseling

Is er in de theorievorming en in het empirisch onderzoeksmateriaal waarnaar wordt verwezen, sprake van multidisciplinaire perspectiefwisseling?

Dhian: Hoewel het onderzoeksontwerp als geheel een streng inductieve lijn volgt vanuit de praktijk, wordt in deelonderzoeken en bij de integratie van inzichten multidisciplinaire perspectiefwisseling toegepast op meerdere niveaus.

- Vanuit de filosofie worden uiteenlopende denkrichtingen en denkramen ingebracht.
- Vanuit de sociologie worden verschillende referentiebegrippen ingebracht.
- Vanuit de ethiek wordt de gehanteerde normatiek in het handelen geproblematiseerd.
- Vanuit de antropologie wordt de huidige maatschappelijke cultuur kritisch beschouwd.
- Vanuit de organisatiekunde en bestuurskunde worden de condities en risico's besproken voor het goed kunnen toepassen van de aangedragen presentiemethodiek.

- Voor contrastwerking en inzicht wordt de (alom aanwezige) sociale interventie technologie c.q. de systemisch-gestandaardiseerde benadering van veranderen *tegenover* de presentietheorie van veranderen gezet.

Gerard: Is er bij het concept 'presentie' sprake van interdisciplinaire perspectiefwisseling: vanuit psychologie, economie, politicologie, ecologie etc? Met name in hoofdstuk 7 komen sociologische, economische en politieke aspecten van de presentietheorie aan de orde. Vooral gaat Baart daar in op de tucht van het doorgeslagen marktdenken. Bij punt 4 ga ik verder in op de paradigmatische breedte van de presentietheorie.

Jaap: In de uitwerking van de deelonderzoeken borduurt elk onderzoek voort op de uitkomsten en bevindingen uit het vorige. Het onderzoeksperspectief ontvouwt zich als het ware in het onderzoeksproces. In de betekenisgeving van de kwalitatieve data worden diverse en uiteenlopende perspectieven gehanteerd; van filosofisch en ethisch perspectief tot een technisch instrumenteel methodisch handelings-perspectief.

Nelly: Baart spreekt van *Kerkwording en kerkvinding buiten de muren van de kerk* en van 'kerkoppbouwkundige' en van 'Kerkelijke presentie' (p.18). Baart kijkt vanuit de praktijk naar voor de praktijk, waarbij het referentiepunt van de gebruikers bij hem zwaar weegt, 'er toe doet' (p.19). Uit de literatuuropgave blijkt dat Baart gebruik heeft gemaakt van werk dat voortkomt uit praktijkbeschrijvingen/onderzoek. Kortom: De onderbouwing en/of inspiratie wordt dicht bij de praktijk gezocht. Op pagina 22 somt hij de kenmerken van een praktijktheorie op. Veel is herkenbaar vanuit interventies en duiding zoals die ook in social work en psychologie worden beschreven. Het valt op dat Baart daarbij een ander taalgebruik hanteert, nauwgezet uitpluist en vervolgens (her)labelt. Daarmee beoogt hij mogelijk een andere cultuur neer te willen zetten. Het taalgebruik sluit vanuit mijn beleving (een protestant christelijke achtergrond) erg aan op 'bijbels jargon' en is theologisch van aard. Baart zelf trekt deze parallellen niet expliciet (of heb ik eroverheen gelezen?).

Wilfred: In feite begint de studie met een perspectiefwisseling van theologisch naar 'empirisch andragologisch'. Binnen de gekozen benadering wordt zo 'open' en breed mogelijk gekeken en gezocht. Daarbij wordt dus vanuit verschillende perspectieven gekeken. Die van de praktijksituatie (buurtpastoraat), die van de praktijkwerkers (vooral Bas en Anne), toch ook nog vanuit de theologische en de spirituele hoek, alsmede vanuit vijf invalshoeken van waaruit deeltheorieën worden ontwikkeld (Deel IVA): armoede en sociale overbodigheid, verschijningsvormen van buurtpastoraat, leefwereldbenadering, beleving buurtbewoners, institutionalisering van hulp, zorg en bijstand.

Gerard: Wilfred, je verwijst naar de vijf invalshoeken van waaruit deeltheorieën worden ontwikkeld. Wat bedoel jij in dit geval met disciplinaire perspectieven? Wat verstaan we eigenlijk precies onder een discipline? Ik beschouw dit niet als wetenschapsperspectieven, maar als andersoortige perspectieven. We moeten helder zijn met wat we bedoelen met multidisciplinair en wat we bedoelen met discipline? Het is goed als we dat een keer bespreken, zodat we in de inhoudsanalyse mettertijd terug kunnen kijken naar hoe we dat uitleggen. Ik denk dat wij dat verschillend uitleggen.

Wilfred: Multidisciplinair betekent hier herkenbare, geïnstitutionaliseerde richtingen van wetenschapsbeoefening. Ik vind multidisciplinair geen doel op zich, maar de hedendaagse vraagstukken vragen er wel meer om.

Gerard: Ik vind dat heel terecht, want bij discipline hoeven we niet alleen te denken aan wetenschappelijke disciplines. We kunnen ook denken aan soorten aspecten in problemen. Wanneer je het hebt over beleving van buurtbewoners zal de sociale psychologie doorgaans meer te zeggen heeft dan de economie. In die zin zit het toch ook weer verstrengd. Ik vind het goed om het woordje 'discipline' voorlopig niet alleen te beperken tot de wetenschap.

2. Interventiegericht ingaan op hedendaags maatschappelijk vraagstuk

(2a) Probleemstelling van het boek

Is er in de publicatie sprake van een heldere probleemstelling en heeft deze probleemstelling betrekking op een belangrijk hedendaags maatschappelijk vraagstuk?

Gerard: Centraal concept is *presentie*. Dit begrip heeft de afgelopen decennia veel professionals en auteurs in met name zorg en welzijn geïnspireerd. Kennelijk sluit het aan bij een belangrijke behoefte en een relevant maatschappelijk vraagstuk.

Vanuit het levende werk van pastores in achterstandswijken gaat Baart op zoek naar de waarde, betekenis en benadering van een dergelijke aanpak voor mens en samenleving in het algemeen en de sector zorg en welzijn in het bijzonder, gericht op een algemene praktijktheoretische en praktisch-theologische doelstelling (p.17). Zijn probleem is onder meer dat er in de theologie nog niet een eigen, zelfstandige manier van kijken is naar het handelen van professionals. Baart zal dit handelen gaan omschrijven in termen van presentie. De vraag is of deze manier van handelen geldig is voor de interventiegerichte manier van kijken die past bij de sociale verandering (zie punt 2b). Een andere vraag is of deze probleemstelling gericht is op een hedendaags maatschappelijk vraagstuk. Om welke maatschappelijk vraagstuk gaat het dan? Naar voren komen vraagstukken die te maken hebben met bureaucratie, doorgeslagen tucht van de markt en beperkingen in de mogelijkheden tot zingeving aan het leven.

Dhian: De probleemstelling van het boek, c.q. van het handelingsgericht praktijkonderzoek, wordt helder beschreven. Bovendien biedt de uitgebreide toelichting op de aanleiding (onderzoek Schippers 1990), de lange aanloop en semipublieke discussie over de aard en werking van het buurtpastoraat (in periode 1985-1995) goed inzicht in de relevantie en maatschappelijke context van de probleemstelling. Na 20 jaar is dit praktijkonderzoek en de daarin verschillende besproken facetten van 'presentie-handelen' enerzijds en 'interventie-handelen' anderzijds nog steeds zeer herkenbaar en actueel. Het laat zien dat de onderzochte thematiek nog niet uitgediscussieerd is en dat nader (praktijk)onderzoek en theorievorming wenselijk is.

Wilfred: Er is in de publicatie sprake van een heldere probleemstelling en deze heeft betrekking op een belangrijk hedendaags maatschappelijk vraagstuk. Buurtpastores doen iets wat goed en belangrijk lijkt te zijn en wat 'elders' vaak ontbreekt. Wat is dat precies? Hoe kunnen we deze aanpak versterken door het ontwikkelen van een praktijktheorie? (zie hoofdstuk 1).

Jaap: Probleemstelling van het boek betreft het gebrek aan inzicht in de handelingskennis van de 'goede praktijken' van buurtpastores. Er is in die tijd (1990) al wel onderzoek gedaan naar wat deze pastores doen, maar HOE zij handelen, hoe dat handelen er uitziet en op welke onderliggende percepties dat handelen is gebaseerd is niet bekend. Daartoe beoogt dit onderzoek naar theorie van de presentiebenadering een antwoord te vinden.

Gerard: Maar hoezo vind jij dat tekort aan handelingskennis van de goede praktijken van pastores een maatschappelijk vraagstuk?

Jaap: Het is naar mijn mening maatschappelijk gezien uitermate relevant om de vraag te stellen naar het hoe en wat praktijkwerkers doen en welke percepties daaronder liggen. De sociale veranderkunde heeft dit ook als centrale vraagstelling en is in mijn ogen uitermate maatschappelijk relevant.

Gerard: Voor de maatschappij is het dus belangrijk dat we vanuit de sociale veranderkunde onze vragen stellen en die als studieobject onderzoeken. Is dat wat je ook zegt?

Jaap: Ja. We zijn helaas geen responsieve samenleving meer die leert van het eigen gedrag en in staat is dat te incorporeren in volgende gelijksoortige situaties. Het heeft ook met 'sense meting' te maken. Het lijkt wel alsof we alleen bezig zijn met technocratie.

Gerard: Dus de sociale veranderkunde doet ertoe?

Jaap: Ja.

Gerard: Wat mij in de antwoorden van iedereen opvalt is, dat er kennelijk allerlei verschillende probleemstellingen bij de presentietheorie door elkaar lopen. Wij geven verschillende antwoorden op de vraag naar de probleemstelling van het boek. Een kritiek op het marktdenken, een technocratische samenleving, een gebrek aan handelingskennis van goede praktijken van de buurtpastores. Kennelijk ziet Baart het gebrek aan inzicht in handelingskennis van pastores als een maatschappelijk probleem is en niet slechts als een probleem van alleen de pastores zelf.

Nelly: De probleemstelling zoekt Baart in eerste instantie bij Schippers leefwereld (p.13). Baart stelt als probleem: het zichzelf gemakkelijk maken "door in bevlogen jargon de problemen de wereld uit de kletsen". De studie van schippers zoekt de spanning op tussen wetenschap en praktijkdenken (p.14). Het zoekkader en het normatieve kader wordt gaandeweg opgesteld en is "eerder iteratief en verdisconteert de leerprocessen die al doende optreden" (p.21). In deel IVA, hoofdstuk 5, beschrijft Baart de probleemstelling zoals deze voortkomt uit de casuïstiek (bottom up dus). Het is een aanklacht tegen de organisatie van de 'systeemwereld', het markt- en productiedenken, als dienst zowel in de uitvoering als bij de leiding (p. 823). Een duidelijke voorbode van de huidige, maatschappelijke problematiek (20 jaar na het verschijnen van het boek), toegespitst op aspecten van hulp en zorg. Begrippen als verzakelijking, marktwerking, ontkoppeling komen hier aan de orde (zie schema op pagina 677). Dit komt uitgebreid terug in deel IV hoofdstuk 6 en 7. Door de hele studie heen is de kloof (de tweedeling) zichtbaar, zoals die tussen de buurtbewoners en de systemische organisatie van de samenleving bestaat. De wijze waarop diensten voor de burgers zijn georganiseerd sluiten niet aan op de beschreven competenties van de buurtbewoners, gekenmerkt door "Armoede en sociale overbodigheid" (p.285). Tegelijkertijd problematiseert Baart de normatief-reflectieve professionaliteit, welke wenselijk is voor mensgerichte, contactzoekende beroepen (p.819).

(2b) Interventiegericht systeemdenken

Is er in de oriëntatie op de probleemstelling sprake van een systemisch denken dat wordt verbonden met een actorenperspectief?

Wilfred: In Baart's probleemstelling zelf is er niet direct expliciet sprake van een systemisch denken dat wordt verbonden met een actorenperspectief op veranderen. Maar de studie

beschrijft het handelen van de buurtpastores in de context van de buurt en dat is m.i. bij uitstek systemisch. Het wordt steeds meer zichtbaar dat de pastores zich invoegen in 'de systemen' in de buurt, waarbij zij het (actoren)perspectief van de bewoners centraal stellen. In feite richten zij zich principieel en consequent op het versterken van de zelfregie (en daarmee het actor zijn) van de buurtbewoners.

Gerard: Hoe zou een probleemstelling rond presentie eruitzien die het systeemdenken wel expliciet opneemt in het actorendenken over veranderen?

Wilfred: Door die woorden 'systemisch denken' expliciet te gebruiken. Als je dat begrippenapparaat gebruikt, gebruik je ook de zienswijze die ontwikkeld is. Dan zou Baart toch een andere taal gebruikt hebben. Wij weten onder elkaar ongeveer wat we ermee bedoelen, maar Baart gebruikt andere woorden.

Gerard: Bij interventiegericht systeemdenken gaat het om twee in elkaar verstrengelde vragen. De eerste vraag is of er in de presentiebenadering sprake is van interventiegericht denken over veranderen. De tweede vraag betreft de koppeling van deze manier van denken aan het systeemdenken.

Wat de eerste vraag betreft gaat het, zoals we bij punt 1a zagen, om de ontwikkeling van een praktijktheorie van presentie. Dit soort van theorievorming gaat niet zozeer over problemen, maar over het *hoe* en *wat* van mensen die omgaan met bepaalde problemen of mogelijkheden, bijvoorbeeld met het oog om maatschappelijk uitgestotenen bij te staan (p.19). Dergelijke theorieën raken de kern van een sociale veranderwetenschap. Ze richten de aandacht op het handelen van in dit geval de onderzochte pastores. Een hoofdpunt van zijn kritiek op het onderzoek van Schippers in een Rotterdamse achterstandswijk (1990) was dat het onvoldoende inzicht gaf in het feitelijk doen en laten van de pastores in die wijk en er toch werd gesproken van een praktijktheorie. Er lag te veel accent op problemen en behoeften van buurtbewoners en niet op de vraag naar *hoe* daarin naar verbetering wordt gestreefd (p.15).

Ik stel me hier de vraag of het mogelijk is om het handelen van de pastores op te vatten als een vorm van veranderen. Zit er in het handelen van deze actoren ook een veranderkundige soort van logica? De term presentie verwijst naar 'present zijn', een zijnstoestand. Het gaat in de presentie in eerste instantie kennelijk niet om 'veranderend handelen', maar om 'er-zijn-met' dat overgaat in 'er-zijn-voor: nauwkeurig en radicaal aansluiten, een relatie aangaan, beschikbaar zijn, meebewegen in de situatie waar de ander in verkeert, compassie tonen, ervaringen delen et cetera. Het gaat primair niet om proactief doelgericht handelen van de professional. Nog sterker, het gaat niet enkel om *handelingsgericht* aanwezig zijn, maar tevens om *Zonder meer* aanwezig zijn (zie afbeelding 23.5, pag. 73). Maar wat is dat: *zonder meer 'handelen'*? Is al het menselijk handelen bewust of onbewust niet 'intentioneel' en referentiewaarden bevattend van aard? In Baart's omschrijving van een handelingspatroon (zie punt 6a) noemt hij juist ook de 'intentionele' gerichtheid daarin een basaal kenmerk, hoewel de ontdekking van die onderliggende intentie vraagt om een deductieve manier van denken vanuit een 'Gestalt'. Welke definitie van 'handelen' wordt gehanteerd, als je dan spreekt van 'zonder meer' handelen?

Volgens Baart (p.744) zijn de buurtpastores onmiskenbaar veranderingsgezind bezig om verbetering in de situatie van buurtbewoners te bewerkstelligen. Welke definitie van 'veranderen' wordt door Baart gehanteerd?

Kijken we naar een andere pastor die Baart in zijn boek (2001) uitvoerig bespreekt: pastor Anne. Met zijn enigszins doorklinkend positief vooroordeel over pastor Anne (bijvoorbeeld: 'ervan uitgaande dat we hier met een vakvrouw te maken hebben.. p.131 en hij zegt haar werk 'aandoenlijk' te vinden, p.135) typeert hij haar werkmodel als een *relatiemodel* en uitdrukkelijk niet als een handelingsmodel (p.134). Tegelijkertijd geeft hij aan dat de 'liefdevolle verbinding' tussen pastor en de mensen op algemeen niveau iets zeer waardevols oplevert. 'Liefdevol nabij zijn', 'troosten', 'lijden', 'vragen stellen' en andere relatiegerichte vormen van handelen zijn dus bewust of niet-bewust geïntendeerde vormen van waardegeoriënteerd handelen (lees pag. 139 punt 4) die eveneens leiden tot een bepaalde opbrengst en dus als een bepaalde vorm van interventie kunnen worden opgevat. Het gaat bij dergelijk relatiegericht handelen, bijvoorbeeld 'troosten', niet zozeer om de troost zelf (als doel, als verzelfstandigd woord) of om de reden ervan, maar om het realiseren van een waarde direct in de relatie als zodanig. Interventiewaarden kunnen dus gericht zijn op iets in de relatie zelf of op iets dat daarbuiten ligt (op de persoon los van de relatie met jou of op de context).

Een aandachtspunt in de verhouding tussen presentie en veranderen is de relatie tussen presentiedenken en interventiedenken. Baart onderscheidt in zijn boek presentie nadrukkelijk van interventie, hoewel hij tegelijkertijd onderkent dat de scheidslijnen tussen beide vloeiend zijn. Doorgaans plaatst hij presentie echter tegenover interventie. Soms wijst hij op het verband tussen beide (p.724). Zouden we in dit laatste geval niet een vijfde interpretatiefout moeten toevoegen aan de vier interpretatiefouten zoals beschreven in paragraaf 1.2 pag. 722, namelijk: eenzijdig denken in termen van presentie?

Ik vroeg mij tijdens het lezen van het boek af waar Baart nu precies staat in deze discussie. Op pagina 810 geeft hij aan dat iedere benadering in een mensgericht beroep een bepaald gehalte van presentie bevat en dient te bevatten. Hoe zit het nu? In de kern reageert hij met zijn presentiebenadering in mijn ogen op het ruimtegebrek voor zelfsturing van cliënten en professionals en op de afstand tot de vaak chaotische en complexe veranderingsprocessen die zich afspelen in het uitvoerende werk. Het effect van dit ruimtegebrek en deze afstand is een sterke heterogene (externe) sturing van het professionele handelen. Baart noemt deze extern overgenomen sturing 'interventie' en legt daar in mijn ogen terecht de tegenstelling tot presentie. Hij verwijst daarbij onder meer naar het zich afzetten van de door hem onderzochte buurtpastores tegen welzijnswerkers en beroepshulpverleners (zie zijn niet zo toegewijd en trouw) (pag. 74). Van interventie is volgens Baart sprake daar waar het beraad wegvalt en de morele actor wordt uitgeschakeld.

Maar zo verstaan, zou 'versterking van zelfregie' geen *interventietheorie* zijn, aangezien men ook daar het beraad en de morele actor niet wil uitschakelen. Zelf meen ik dit vertrekpunt van Baart in mijn boek 'Zelfregie terug in het werk' (2015) verder te hebben uitgewerkt. Verschil zit er in de opvatting dat er in de zelfregiebenadering consequent wordt uitgegaan van een verwevenheid tussen presentie en interventie. Ik haak af als het enkel om presentie gaat zonder interventie en omgekeerd, als het enkel om interventie zou gaan zonder presentie. In mijn ogen moet je niet schieten in de eenzijdige valkuil van de 'presentie', maar ook niet in de eenzijdigheid van het interventiedenken.

Veranderen is niet alleen proactief, doelmatig handelen, maar daarin zit ook een reactief element dat net zo belangrijk is. Relatiegerichte en contextgerichte waarden die je

gerealiseerd wil zien, zijn net zo belangrijk. *Interventie gaat niet alleen over externe sturing.* Baart zegt dan dat de morele actor wordt uitgeschakeld, maar het gaat hem ook om zelfsturing. De nuances die hij erin aanbrengt, zijn nuances van het interventiegerichte denken en met name het onderscheid tussen de makende en latende handelingsmodus, zoals hij dat noemt. Veel is niet te veranderen en dat betekent niet dat we onze handen ervan afhalen. De presentietheorie geeft een heel belangrijke voorzet over hoe je toch voor en met de mensen kunt zijn, ook al kun je eigenlijk niets aan de situatie veranderen. De *latende en makende handelingsmodus hoort bij elkaar.* Presentie theorie is een aanvulling en een invulling van het interventiedenken.

De tweede vraag bij dit punt 2b betreft de combinatie met systemisch denken. Baart wijst erop dat professionals vaak hun toevlucht moeten nemen tot het proclameren van goede doelen of het opdringen van de goede doelen die in het gehanteerde *methodisch systeem* verstopt zitten, ook in de methode van de systeembenadering. We lezen (p.745): *De 'methode' van inspraakavonden, waarvan de agenda al vaststaat net als de onderwerpen waarover wel respectievelijk niet mag worden gesproken, biedt hier een treffende illustratie. Soortgelijke observaties hebben we gedaan waar het gaat om het aanbod van het maatschappelijk werk, de pedagogische en psychiatrische hulpverlening, de verslavingszorg en de leerlingbegeleiding. Steeds is het basisstramien hetzelfde: de potentiële gebruiker dient zich om voor hulp in aanmerking te komen verregaand aan te passen aan de procedures, eigen doelen en bureaucratische redelijkheid van dergelijke voorzieningen. Hij is daarmee als hulpzoeker object van geweld, niet in het minst van het geweld dat zich vertaalt in vanzelfsprekend geachte doelen van het 'goede leven'; natuurlijk moet je X doen: nu gaan scheiden, stoppen met snuiven, naar school gaan, geen dure taxi's nemen, op de schietclub niet iedereen vrijhouden, 's nachts de deur op slot doen en je moeder niet bestellen. Dat de presentie-benadering hier anders te werk gaat en allereerst inzet op de erkenning van de ander en de geldigheidsclaims van diens gevoelens en perspectieven, betekent per implicatie dat het gebrek aan dergelijke erkenning gekwalificeerd kan worden als één van de kernen van sociale problemen.* Overigens blijkt een van de secundaire doelen niet alleen te liggen in het goede begrip en de niet-gewelddadige bejegening. De binnenperspectivistische ervaring fungeert ook als bruggetje naar de reguliere hulpverlening en soms zelfs als een oproep de beregeling van de tijdsbesteding, van hulpverleningsmethoden, verstrekkingen en diensten meer open te laten en toe te vertrouwen aan professionals die in zelflerende (reflectie)processen een zelfregulatie op gang brengen. Het laatste is verbonden met een andere professionaliteitsvorm dan de meest gangbare.

Dhian: Volgens mij is er in de presentietheorie op vier manieren sprake van interventiegericht systeemdenken over veranderen in relatie tot het actorenperspectief. De eerste is dat het perspectief radicaal start en blijft bij het 'binnenperspectief' van de hulpvrager, de binnenkant van het 'biologisch systeem van de persoon'. De tweede is dat de hulpvrager primair als één levend wezen wordt benaderd in de hulpverleningsrelatie, als één levend systeem. De derde is, dat bijgevolg de normatiek van de hulpvrager leidend is in de relatie en voor het gebruik van het handelingsrepertoire van de hulpverlener. De vierde is dat de hulpverlener vanwege fundamentele menselijke gelijkwaardigheid als handelend subject wordt beschouwd en daarmee van nature als onderdeel is van het interventiesysteem.

Tegelijkertijd constateer ik, dat presentie echt iets anders is dan interventie. In de betekenis zoals hij dat benoemt kan ik dat goed volgen. Als het gaat om het zoeken naar de verbinding tussen presentie en interventie, waar ik overigens ook voor ben, dan denk ik niet in de vorm van een dimensie waarin je kunt schuiven van meer presentie naar minder presentie of meer interventie naar minder interventie. Dan denk ik meer modulair: Waar is nadrukkelijk ruimte voor empathie of alle andere vragen die niet de focus van interventie waren, waar is die wenselijk? Dan denk je aan de ene kant vanuit het interventie denken en aan de andere kant denk je wat zijn de voorwaarden voor de werking van de exposure of presentie? Dan ga je kijken hoe dat gekoppeld kan worden. Het woord *koppelkansen* komt uit de werkgroep verduurzaming, waar we het over transitiedenken hebben, maar dat woord komt ook voor bij Capra en Luisi, dacht ik.

Gerard: Ik heb jouw analyse van de relatie tussen presentie en interventie toch wat anders gelezen. Je zegt eigenlijk naar mijn idee aan de ene kant heeft Baart gelijk om de tegenpolen te benoemen en tegelijkertijd zeg je dat hij dit ook weer met elkaar zou moeten verbinden.

Dhian: Ja, ik deel jouw conclusie dat presentie en interventie elkaar nodig hebben en dat ze verstrengeld dienen te worden gepraktiseerd.

Gerard: Maar dan is het begrip 'koppelen' of 'verstrengelen' geen volledig in elkaar opgaan van presentie en interventie. Die woorden kunnen wijzen op een symbiose tussen beide. Ik had de indruk dat je bedoelde dat je de tegenpolen wel moet blijven herkennen en tegelijkertijd moet zoeken naar de verbinding ertussen. Dat zijn twee bewegingen die je in theorievorming en praktijkontwikkeling kunt terugzien als een continu proces van scheiden en verbinden van tegenpolen: ze analytisch van elkaar blijven scheiden, maar ze *tegelijkertijd* ook met elkaar verbinden.

Nelly: Het actorenperspectief zien we naar mijn idee voortdurend terug in het presentiedenken van Baart. "Op grond van evangelie en vanuit een opdracht van de kerk aanwezig zijn bij de mens [...] hen te ondersteunen in hun streven naar....." [...etc] (p.67). Door het hele boek heen en duidelijk in deel II hoofdstuk 5, 1.1 'Constitutieve alledaagsheid' en 1.2 'Institutive bekrachtiging' staan tal van voorbeelden van interventie. De nadruk ligt op intuïtief handelen, daarmee mijns inziens verwijzend naar de innerlijke wereld van de pastores. Ook hun innerlijk systeem is verbonden met externe systemen, zoals dat ook voor de buurtbewoners geldt. Deze gelaagdheid wordt door Baart minder als zodanig geduid en geëxpliciteerd, maar komt wel naar voren in het eerder genoemde citaat: "Op grond van evangelie en vanuit een opdracht van de kerk aanwezig zijn bij de mens...". Interventie ligt duidelijk besloten in de 'Constitutieve alledaagsheid' van deel II hoofdstuk 5, paragraaf 1.2 (vanaf p.139) en komt tot uitdrukking in de titels van de subparagrafen: verbale bekrachtiging, delen in gevoelens, fysieke bekrachtiging, tegenbeeld tonen, verduren, strijd leveren, giften aanvaarden. Dit gaat door in allerlei actieve (interveniërende) termen, zoals naderen en nestelen, beschikbaar en aanklampbaar zijn, en zo voort. We zien hier actief taalgebruik.

Gerard: Met jouw analyse roep je bij mij de vraag op in hoeverre de presentietheorie een systemisch interventiedenken inhoudt. Jij schrijft: *Door de hele studie heen is de kloof zichtbaar tussen de buurtbewoners en de systemische organisatie enz.* Ik beluister daarin dat er een kloof bestaat tussen leefwereld en systeemwereld.

Nelly: Dat geeft Baart door het hele boek ook aan. Baart koppelt voor een deel de systeemwereld los van de leefwereld, daar hij spreekt over de systeemwereld van het markt- en productdenken. Vanuit mijn praktijkervaring merk ik dat ook bij diezelfde doelgroep, dat ook zij aan 'marktdenken' doen en aan ontkoppelen. Ikzelf ben inmiddels gaan zien dat de systeemwereld ook zit in de pastores, in de buurtbewoners, dus in de leefwereld.

Gerard: Dus als je het hebt over een interventiegericht systeemdenken, heb je het over een koppeling tussen handelings- en systeemdenken. Dan zit het systeem bij jou ook in het handelen.

Nelly: Ja, zo zie ik dat ook, maar door de hele studie van Baart zie ik die twee polen juist ontkoppeld worden of in elke geval als ontkoppeling worden benoemd, als tegenstelling.

Gerard: Het systeemdenken komt als een kwade genius naar voren die het handelen van pastores belemmert en niet als inherent onderdeel van hun handelen.

Nelly: Ja, in de analyse wordt het ontkoppeld.

Gerard: We hebben het over een koppeling van interventiegericht denken en systeemdenken, handeling- en systeemdenken horen bij elkaar.

Henk: Hebben we het dan over hetzelfde begrip 'systeemdenken'? Het ene begrip komt van Habermas en het andere begrip is algemene systeemtheorie.

Nelly: Volgens mij zie ik bij Baart het "Habermas-onderscheid". In hoofdstuk vijf zie ik dat hij dat onderscheid maakt waar hij zich beklagt over organisaties en dergelijke.

Gerard: Het is belangrijk dat we dat benoemen. In Habermasiaanse zin wordt er een onderscheid gemaakt tussen systeem- en leefwereld. Dat zie je hier sterk verwoord. Maar je kunt inderdaad ook vanuit een fundamenteel systeemdenken te werk gaan. Dat is ook waar Kunneman meer naar toe gaat in zijn kritiek op Habermas.

Nelly: Inderdaad, vanuit die invalshoek heb ik ook kritiek op het ontkoppelen van systeem- en leefwereld.

Henk: Een van mijn dubbelheden naar de presentie toe is, dat ik veel sociaal werkers ben tegengekomen die helemaal dol waren op presentie. Als ik daarop inging, werd het lastiger. Soms verdacht ik mensen ervan om een liefhebber van presentie te zijn bij gebrek aan interventiecompetenties. Dat vind ik een risico. We hebben een laagwaardige opvatting over presentie, alsof het een beetje aandacht geven is, ernaast staan, meevoelen et cetera. Maar dan doen we het boek en de inzet van Andries Baart tekort. Maar het werkt ook contraproductief in het sociaal werk en in de sociale veranderingkunde.

Gerard: Daarmee komen we ook bij de mogelijke richting van een antwoord op de vraag van Jaap: Waarom loopt men weg met deze theorie, maar is het zo moeilijk presentie in de praktijk te brengen? Dat heeft naar mijn idee ook te maken met wat jij zegt Henk. Het is niet alleen een kwestie van ontkoppeling van presentie en interventie, maar het is een wezenlijk antwoord op de vraag waarom er zo weinig mee wordt gedaan. Dat is een van de dingen waardoor de presentie interventiegericht doordacht zou moeten worden. Al is het alleen maar om voor elkaar te krijgen dat die voorwaarden, politiek en maatschappelijk ook worden gerealiseerd. Daar is meer voor nodig dan alleen een mooi verhaal over presentie.

Henk: Ik ben het op hoofdlijnen met je eens. Heeft de aandacht voor presentie en de lacune zoals jij en Jaap die aangeven niet mede te maken met dat we de levensbeschouwelijke, waarden gebonden instellingen om zeep hebben geholpen in de 80'er jaren? Op een gegeven moment vonden we dat het algemeen maatschappelijk werk, het gereformeerd maatschappelijk werk of rooms katholiek maatschappelijk werk methodisch allemaal op

hetzelfde neer kwam. Dat werd genoemd 'gevulde algemeenheid' en dat werd het algemeen maatschappelijk werk. Uiteindelijk werd dat maatschappelijk werk ingericht voor brede problematiek. Zo veranderde de inhoud.

Gerard: Ik denk dat de ontkoppeling tussen presentie en interventie samenhangt met een eenzijdig gerichtheid op direct *probleemoplossend werken*. Waarom zou ik als gemeentebestuurder in een instelling die gewoon de sociale problemen moet oplossen, presentie naar voren halen met haar ingewikkelde waarden, als het er alleen maar om gaat dat die problemen worden opgelost. De instellingen zijn met hun professionaliseringslag sterk waardenneutraal geworden.

Jaap: De kern van het boek van Baart betreft dan ook een non-interventionistische benadering van present zijn. Het is een benadering, een houding. Dat betekent niet dat er geen actie-component in het 'present zijn' zit. Presentie draagt bij aan verandering vanuit de traagheid van exposure, contact maken, aandacht en aansluiten. Daarbij verandert niet alleen de context/omgeving waar presentie wordt toegepast, maar verandert ook de presentiebeoefenaar zelf. In die zin is er zeker sprake van systeemdenken met betrekking tot presentie.

Gerard: Maar wat bedoel jij, Jaap, met 'in die zin....'? Is dat niet meer jouw eigen mening en niet zozeer datgene wat Andries zelf in zijn boek schrijft?

Jaap: Los wat Baart daar zelf over zegt, het is wat ik zie dat er in die theorie gebeurt en op het moment dat de presentiebeoefenaars zo'n buurt betreden, verandert er ook bij hen wat. Ze gaan namelijk waarnemen, interpreteren, betekenis geven, hun oordeel uitstellen en dan gaan ze weer terug naar hun intervisiegroepje. Omdat er sprake is van directe interactie, tussen omgeving en individu, is daar een systeem zich aan het inrichten.

Gerard: Dus dat is een uitspraak die *jij* doet?

Jaap: Ja, in mijn optiek is dat handelen van de presentiebeoefenaar en de manier waarop hij/zij in contact komt met de omgeving in zichzelf ook een systeem. Dat zou het niet niet kunnen zijn. Dat is tegelijkertijd ook mijn tegengeluid dat de presentietheorie over het systeem van de ander zou gaan. Dat is onzin, want op het moment dat jij als presentiebeoefenaar in contact komt met de kring van die ander, maak jij er per definitie ook deel van uit.

Wilfred: Ik vind de kracht van de presentiebenadering ook het invoegen in het systeem van de cliënt.

Jaap: Met de kanttekening dat jij als presentiebeoefenaar je ervan bewust bent dat die ander, die cliënt, zich ook invoegt in jouw wereld. Ik denk dat dat de basis is van de presentiebenadering.

Nelly: Die wederkerigheid is inderdaad heel belangrijk om te beseffen.

(2c) Wat wordt verstaan onder 'veranderen'?

Wordt het begrip 'veranderen' in sociaal constructieve zin zowel toegepast op omgevingsverandering als op zelfverandering van de betrokken actoren, dat wil zeggen op het beïnvloeden van eigen waarnemingen, gedachten, ervaringen en gedrag?

Jaap: Veranderen wordt gezien als een constructionistisch proces van betekenisgeving en dialoog tussen mensen onderling en hun omgeving. Dit begint bij exposure van de presentiebeoefenaar en het aangaan van contact en relaties met de (fysieke, sociale en

symbolische) omgeving en personen. Uit deze exposure ontstaat de basis voor veranderen vanuit de wens, behoefte en vermogen van de ander.

Nelly: Het begrip 'veranderen' komt terug in het hierboven, onder punt 2b genoemde perspectief: "ondersteunen in hun streven naar...". Het 'veranderen' ligt besloten in hun drijfveren, visie, spiritualiteit en noties c.q. in hun handelen. Zie ook het werkschema van Anne op pagina 73. Ander voorbeeld is van Clara, over een vrouw die 'de heks' werd genoemd door kinderen in de straat: "...ik had geen idee wat er aan te doen viel' (p.76) Baart spreekt van: "...het idee dat mensen geholpen worden hun eigen leven ter hand te nemen" en hij spreekt van "een groot geloof in de mensen, in jezelf en in het werk, waarvan de krachtbronnen in een ontwikkelde spiritualiteit liggen " (p.73). Baart heeft, in het verlengde van pastor Bas, oog voor actoren, daar waar het hem opvalt dat Pastor Bas zich ergert aan een analyse waarbij bewoners niet betrokken worden (p.79). Baart spreekt van een 'basismodel van werken' (onderaan p. 80). Kunnen we dat één op één vertalen in een "basismodel van veranderen"?

Wilfred: In de context van de presentiebenadering wordt het begrip 'veranderen' eigenlijk niet gebruikt en zelfs uitdrukkelijk niet als hiermee verwezen wordt naar 'de' interventiebenadering die probleemgericht, planmatig, selectief en gericht op resultaatverantwoording is (zie IVB, hoofdstuk 6, p.722 e.v.). De presentiebenadering is dat allemaal niet en wordt in paragraaf 2 polemiserend afgezet tegen de interventiebenadering (p. 730 e.v.). De presentiebenadering van de buurtpastores heeft kenmerken die worden gecategoriseerd onder de volgende begrippen (p.735 e.v.): vrij zijn voor..., openstaan voor, aandachtig een betrekking aangaan, aansluiten bij het bestaande, continu wisselen van perspectief, zich aanbieden, geduld en tijd, trouwe toelag. Je zou kunnen zeggen dat de buurtpastores door hun aanwezigheid voor de buurtbewoners een omgeving proberen te creëren waarin deze zich gezien en gewaardeerd voelen, waardoor zelfverandering van de betrokken actoren (in dit geval dus de buurtbewoners) soms blijkt plaats te vinden, zonder dat deze zelfverandering uitdrukkelijk wordt beoogd.

Dhian: In de presentietheorie wordt bij uitstek het begrip veranderen in sociaal-constructivistische zin gehanteerd voor verandering van het integrale leven van betrokken actoren. Zowel met betrekking tot zelfverandering als ook met betrekking tot directe omgevingsverandering. Dit geldt zowel voor de direct betrokken actoren als voor de mensen in zijn leefwereld. Hier verdwijnt in feite het onderscheid tussen individu en context in de hulpverlening en veranderen naar de achtergrond. Daarvoor in de plaats komt de sociale leefwereld (in casu de buurt) op de voorgrond te staan.

Gerard: Als we spreken van veranderen, dan verwijst dat woord per definitie naar een handelingstheorie. Dan gaat het om een activiteit, om het alledaagse verschijnsel dat mensen deels bewust, maar voor het overgrote deel onbewust, in afstemming op zichzelf en de omgeving, bepaalde referentiewaarden in hun gedrag nastreven. Veranderen impliceert de erkenning van de ander als intentioneel handelingssubject. Mensen sturen zichzelf veelal onbewust of intuïtief in een bepaalde richting en doen dat in (een al dan niet adequaat ingeschatte) afstemming op de natuurlijke en maatschappelijke context. Tot zover zal Baart nog weinig problemen ermee hebben om present-zijn op te vatten als een proces van veranderen. Het verwijst naar een actieve en dynamische handelingslogica die ook door de pastores wordt gehanteerd. Over de referentiewaarden die zij in hun werk hanteren is Baart

duidelijk. Maar er is meer. Als we slechts zouden spreken in deze actieve handelingsterminologie, wordt de kern van de presentietheorie niet gevat. 'Zich present stellen' wordt niet gerealiseerd als we enkel in deze actieve handelingsmodus blijven denken.

Maar kan present-zijn enkel worden gerealiseerd door de passieve handelingsmodus van 'er zijn voor en met de ander'? Achter een dergelijk passief taalgebruik – het begrip 'presentie' is een zelfstandig naamwoord waaruit het handelingssubject juist is verdwenen en zou kunnen wijzen op een objectivistische claim op waarheid en moraliteit - schuilt bij Baart echter geen objectivistische waarheidsclaim waaruit het handelingssubject is verdwenen. 'Er zijn voor en met...' is bij hem een vorm van *handelen*. Het is weliswaar een statische taalvorm, maar bedoeld als een aan de persoon gekoppeld handelingsproces en handelingscompetentie. Het objectivistisch denken wil hij juist ter discussie stellen. Kenmerkend voor zijn basismodel van werken is juist dat de buurtpastores zich zowel heel open en receptief opstellen tegenover de buurt, maar zich tegelijkertijd niet blind starten op die omgeving, want het gaat ook om zelfreflectie, dat jezelf geraakt wordt en nieuwe dingen leert en je anders gaat opstellen, aldus Baart (p.70). In die zin wordt omgevingsgerichte presentie en zelfgerichte (ook lerende) presentie van de actoren in de presentiebenadering aan elkaar gekoppeld. Het veranderend karakter van met name de omgevingsgerichte presentie blijft in mijn ogen een punt van discussie. Wel brengt Baart hier een belangrijke nuance aan in het begrip 'handelen' door het onderscheid te maken tussen een makende en een latende handelingsmodus. In punt 6a wordt hier verder op ingegaan.

3. Sociale oriëntatie

(3a) Wat wordt verstaan onder het begrip 'sociaal'?

Hoe wordt het begrip 'sociaal' in deze publicatie omschreven en gehanteerd?

Dhian: Met 'sociaal' wordt het hele *leven van actoren in relatie met andere mensen* verstaan. De auteur typeert de presentietheorie ook als een levensloop- en leefwereldbenadering.

Nelly: Baart spreekt van '*sociaal (beroepsmatig) handelen*' (p.20). Praktijktheorieën zijn normatieve theorieën. Dit normatieve kader is gefilterd uit empirisch materiaal(p.20/21):

1. Identificering van beoordelingscriteria om goede en minder goede uitoefening te identificeren.
2. Opvatting omtrent de identiteit van het beroep.

Jaap: Het begrip 'sociaal' wordt niet als zodanig gedefinieerd. De sociale oriëntatie zit hem bij de presentiebenadering in de wederkerigheid van betekenisgeving tussen mensen/individuen/groepen onderling en de presentiebeoefenaar. Present zijn is in hoge mate een narratief en normatief proces dat vorm krijgt in de uitwisseling en betekenisgeving tussen mensen.

Wilfred: Het begrip wordt, dacht ik, nergens expliciet besproken of geproblematiseerd. Maar feitelijk is de 'scoop' heel breed, van micro-niveau (individuele buurtbewoners en hun directe relaties), meso-niveau (zo willen de buurtpastores zelf zo weinig mogelijk een instituut zijn) en macro-niveau (zorgsystemen, samenleving).

Gerard: 'Sociaal' wordt door Baart begrepen als een tussenmenselijk, interactioneel proces. Zijn praktijktheorie bevat allerlei handelingsregels, zoals technische regels, en deze gaan

gepaard met 'relatie-regels', omdat hij uitdrukkelijk over *sociaal* (beroepsmatig) handelen spreekt, zo schrijft hij (p.20). Sociaal denken betekent open, dynamisch, complex, gelaagd, divers en multi-interpretabel denken. Baart verwoordt hiermee een interactionistische visie op sociale verandering, zoals kenmerkend voor het persoonsgericht verandermodel (PGM). In punt 4a ga ik hier verder op in.

Grensvraag die ik me stel, is of 'sociaal handelen' zich geheel en al afspeelt in relaties en communicaties tussen mensen. Waar is de aandacht voor de relatie tussen mens en natuur? Of valt dat buiten het sociale? En kan een individu ook 'relatief los' van het communiceren met anderen sociaal handelen? Speelt 'sociaal' zich helemaal af 'tussen' mensen of mogelijk ook 'in' mensen zelf? Is sociaal niet per definitie *psychosociaal*?

(3b) Visie op sociaal domein

Is er in de publicatie sprake van een brede visie op het sociale domein van de samenleving of beperkt de visie zich tot de geïnstitutionaliseerde sociale sector?

Dhian: In de presentietheorie is er sprake van een brede visie op het sociale domein van de samenleving.

Nelly: Baart hanteert een brede visie van het sociaal domein in het bijzonder vanuit het perspectief vanuit buurtbewoners wier leven wordt gekenmerkt door 'armoede en sociale overbodigheid' (p.285).

Jaap: Het sociaal domein wordt in de uitwerking in het boek breed gedefinieerd. Er worden regelmatig specifieke beroepsgroepen in het sociaal domein genoemd (maatschappelijk werk, buurtwerk, opbouwwerk), maar ook de buurt en haar bewoners zelf en andere organisaties die vanuit de presentiebenadering (zouden) kunnen werken, maken onderdeel uit van het sociaal domein. Het sociaal domein bestrijkt derhalve het gehele spectrum waar de dialoog en afstemming van de presentiebenadering met de inwoners plaatsvindt.

Wilfred: Zeer opvallend is de identificatie door Baart van de zorgsystemen met 'de' interventiebenadering. Deze is vaak zinvol en nodig, maar geldt te veel als (meestal onbewust) uitgangspunt, ook daar waar een presentiebenadering veel meer geschikt zou zijn. Maar daar begint een ingewikkelde discussie: waar zou je welke benadering moeten toepassen en in welke relatie tot elkaar? Baart zegt daarover in Deel IVB, hoofdstuk 6 wel het een en ander, maar van een duidelijke slotsom is nog geen sprake (en dat kan misschien ook niet).

Gerard: Er is bij Baart sprake van een visie op het sociaal domein die ook relatie heeft met traditioneel geïnstitutionaliseerde sectoren als pastoraal werk, zorg en welzijn. Tegelijkertijd beperkt zijn visie op het sociaal domein zich hiertoe niet. Ook buiten deze sectoren acht hij zijn presentiebenadering van toepassing.

Wilfred: In het sociale domein speelt de tegenstelling tussen presentie en interventie behoorlijk op, terwijl die gewoon op elkaar betrokken moeten worden.

Gerard: Baart deelt presentie en interventie op als twee aparte benaderingen.

Wilfred: Het is hier een zoeken naar het goede verhaal. We komen misschien verder als we het woord 'veranderen' als instrument gebruiken en ons goed realiseren hoe we dat woord 'veranderen' kunnen gebruiken. De dynamiek van het handelen van de buurtbewoner en/of de neiging van de pastores om te veranderen.

4. Paradigmatische breedte

(4a) Brede visie op de situatie

Is er sprake van een brede visie op de situatie?

Jaap: Een brede visie op 'de' situatie is één van de uitgangspunten van de presentiebenadering. De kenmerken van deze benadering vinden hun oorsprong in het meervoudig kijken en bewaken van een enkelvoudig perspectief.

Wilfred: Breed in de zin van 'zo open mogelijk' wordt van groot belang geacht. Theoretische vooringenomenheid wordt zoveel mogelijk vermeden.

Dhian: Het belang van een brede visie als zodanig staat niet voorop in het onderzoek. Dat dit handelingsgericht praktijkonderzoek een streng inductieve lijn volgt met een complex onderzoeksontwerp (met 13 deelonderzoeken) maakt evenwel dat er 'als vanzelf' een brede visie op de probleemstelling wordt gehanteerd en diepgang in theorievorming ontstaat.

Nelly: Baart beoogt vooral betekenis te geven aan de 'niet gehoorde verhalen', vanuit een brede sociaal-maatschappelijk visie.

(4b) Paradigma's op het gebied van waarheid en waarheidsvinding

Is er op het gebied van waarheidsvinding sprake van voldoende paradigmatische breedte?

Hoe kunnen we deze publicatie plaatsen binnen de drie handelingsparadigma's? Is er op dit punt sprake van één bepaalde oriëntatie of is er in de publicatie sprake van perspectiefwisseling tussen alle drie de paradigma's?

Gerard: Ik stel me allereerst de vraag naar wat de auteur verstaat onder 'paradigma'.

Hoewel hij spreekt van verschillende 'praktijkparadigma's' verwijst hij in deze teksten expliciet niet naar kennistheoretische paradigma's. Impliciet zijn deze paradigma's echter wel degelijk aan de orde, zoals bij dit punt zal blijken.

Jaap: Waarheid en waarheidsvinding is vanuit de theorie van presentie een constructionistisch proces. Waarheid en waarheidsvinding is ingegeven door perspectieven en paradigma's en ontstaat uit een dialogisch proces van betekenisgeving. Door exposure en het 'uitstellen' van een eigen oordeel vormt zich een genuanceerd beeld van de werkelijkheid en waarheid zoals die door anderen ervaren en beleefd wordt.

Wilfred: De benadering van Baart is duidelijk te plaatsen in het persoonsgerichte model en zet zich sterk af tegen het sociaaltechnologisch model. Ook het maatschappijkritische model speelt uitdrukkelijk geen rol in de praktijk van in elk geval het buurtpastoraat, behalve in de keuze van de groepen voor wie men werkt. Maar onder meer (niet uitsluitend dus) vanwege de dominantie van het sociaaltechnologisch model in onze samenleving (inclusief de zorgsector) wordt in de publicatie wel degelijk gekomen tot maatschappijkritiek (maatschappijkritisch model) (zie vooral ook Deel IVA, hoofdstuk 5).

Dhian: In het onderzoek en de presentietheorie als zodanig is het handelingsparadigma van het persoonsgericht verandermodel uitgangspunt én vertrekpunt. Waar gewenst en nodig (vanuit het perspectief en normatiek van de hulpvrager) wordt gebruik gemaakt van (interventies uit) het sociaaltechnologisch model alsmede acties (en materiële ondersteuning) uit het maatschappijkritisch model. Veelzeggend is evenwel dat het eerste werkprincipe van de presentiemethodiek betreft het zich [laten] vrijmaken als presentiebeoefenaar en o.a. door een anti-institutionele houding in te nemen als

presentiebeoefenaar. Met andere woorden: de presentiebeoefenaar dient zich in zijn professionaliteit in beginsel tegenover de instituties op te stellen.

Nelly: Er is in de presentiebenadering aandacht voor de gevoelswereld van de actoren, het persoonlijk perspectief onder “ontplooid receptiviteit” (p.68/69). In de genoemde basis voor methodisch handelen (p.74) herken ik het drie-wereldenschema: “geraakt zijn” (persoonsgericht), analyseren (cognitief) en kritisch ten opzichte van welzijnswerk (maatschappijkritisch).

Gerard: Het is hier niet de plaats om in te gaan op de drie veranderparadigma’s uit de geschiedenis van het denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving, maar een buitenstaander ziet al gauw de relatie tussen de drie veranderkundige paradigma’s van Donkers en de presentietheorie. Nu moet worden opgemerkt dat geen enkele auteur of benadering volgens Donkers in zijn geheel binnen één van deze paradigma’s past en dat het beeld veel complexer is naarmate de stellingname verfijnder in relatie tot de praktijk wordt uitgewerkt. En dat geldt ook voor de presentietheorie van Andries Baart.

Toch valt het op dat Baart zich met name kritisch opstelt ten opzichte van het sociaal-technologisch model van veranderen, dat hij veel raakvlakken heeft met de persoonsgerichte veranderbenadering en dat hij enigszins ambivalent staat ten opzichte van het maatschappijkritisch georiënteerd denken. Laat ik kort een en ander verhelderen.

Allereerst zijn met name veel aspecten van het persoonsgericht verandermodel herkenbaar in dit werk van Baart. Ik verwijs hier onder meer naar het accent op narratieve individuering, de aandacht voor heel het leven (niet alleen het problematische deel), menselijke waardigheid als centraal concept, de dubbele hermeneutiek, het uitgangspunt van het leefwereldperspectief, de nadruk op het opbouwen en onderhouden van een liefdevolle, zorgzame relatie die op zichzelf al van waarde is (p.733), nog los van het externe nut ervan, het cultuurkritisch karakter, de aandacht voor verstillig en contemplatie, het pleidooi voor verminderde distantie en meer betrokkenheid en het accent op zelfontplooiing om bevindelijk meer met zichzelf samen te vallen. In termen van het persoonsgericht model zijn mensen open wezens die met elkaar zin en betekenis geven aan dingen en gebeurtenissen om hen heen en handelen op grond van die zingeving. Op pagina 15 geeft Baart aan, dat mensen anders dan machines, niet mechanisch zijn voorgeprogrammeerd. Zij geven met hun zelfbewustzijn een eigen zin en betekenis aan situaties. Dat doen ze niet in volledige afzondering. Dat proces van betekenisgeving speelt zich af in de context van menselijke relaties.

Verder is het duidelijk dat Baart zich voortdurend kritisch opstelt ten opzichte van de sociaal-technologische benadering op belangrijke punten als: haar verzakelijkte en bureaucratische logica, haar product- en marktgericht denken, haar doelgerichte lineaire planningsgedachte, haar accent op het problematische, haar mogelijk bevoogdend karakter, haar instrumentele afstandelijkheid, haar positivistische inslag en haar methodische algoritmen.

Kijken we tenslotte naar de relatie tot het maatschappijkritisch model. Baart zegt (p.770) dat de presentiebenadering een marginale betekenis heeft waar het gaat om structurele oorzaken van veel pijn. Ze richt zich primair op overleven, ondanks barre omstandigheden. Van armoede veronderstelt Baart in weerwil van onderzoekers als Engbersen, dat het minder te doen heeft met materiële gebrekkigheid dan met gevoelens van niet serieus

genomen worden (p.770). Anderzijds noemt hij als karakteristiek van de presentiebenadering (p.786) dat zij een tegenbeweging is, een maatschappijkritisch en concreet alternatief. Anderzijds noemt hij de presentie een beweging die de macht verlaat en zich tot de machtelozen keert (p.787). De presentie is ook maatschappijkritisch, maar ze verbant zichzelf, zo schrijft hij (p.789).

Vanuit een maatschappijkritisch oogpunt zou men zich kunnen afvragen of het presentiedenken zich niet teveel wegtrekt uit de machtskern (p.787), instituut-loos wordt bedreven (p.788) en wel voldoende oog heeft voor structurele oorzaken en problemen in de individuele noden van mensen. Baart geeft in paragraaf 2 van hoofdstuk 7 stevige kritiek op de doorgeslagen tucht van de markt. Dit marktdenken beïnvloedt in sterke mate het handelen van professionals in de mensgerichte beroepen die gekenmerkt worden door dienstverlening. Bestrijding van deze tucht van de markt zou vanuit het maatschappijkritisch paradigma een essentieel aspect zijn van hun benadering. Vanuit dit perspectief wordt ook de vraag gesteld hoe het zit met de praktische solidariteit met de sociaal overbodigen. Is de strategie die bijvoorbeeld pastor Bas en met name pastor Anne voeren wel zo effectief in het licht van structurele veranderingen in de samenleving? Wat zou hierin kunnen worden verbeterd, zodat het pastoraal werk ook in dit opzicht meer voor de samenleving zou kunnen betekenen? Baart zet zich in mijn ogen terecht af tegen het afbreken van de normatief-reflectieve sturing van het werk. In die zin pleit hij voor een zekere politisering. Het gevaar is echter groot dat hij de depolitisering via een achterdeur weer naar binnen haalt, als er niet inhoudelijk wordt ingegaan op het belang en de strategie van acties ter verbetering van de materiële en politieke positie van werknemers, burgers en cliënten en op de vraag hoe de structurele en institutionele kaders kunnen worden veranderd, zodat de presentiebenadering zowel bij professionals als bij burgers beter tot zijn recht kan komen.

Baarts benadering komt naar zijn zeggen voort uit een kritiek op de gangbare interventieopvatting en methode van werken. Hij geeft aan dat hij vooral zoekt naar wederzijds uitsluitende categorieën en kiest voor 'presentie' als leidend beginsel, onder andere vanwege het discriminerend vermogen en het scherpe onderscheid met andere benaderingen.

Hier wordt duidelijk wat de intentie is van waaruit hij vertrekt in zijn onderzoek. Hij vindt en zoekt kritiek op de interventiegerichte benadering. Een heel andere intentie voor theorievorming zou gelegen kunnen zijn in het zoeken naar integratie van inzichten vanuit verschillende veranderbenaderingen. Dan gaat het niet zozeer om het zoeken naar kritiek op het ene of andere verandermodel, maar om het zoeken naar zinvolle scheidings- en verbindingspunten tussen verschillende paradigmatisch gefundeerde benaderingen. Dan gaat het om een mogelijk te ver doorgesloten interventionisme, maar ook om een te ver doorgesloten presentionisme.

(4c) Paradigma's in de zijnsvisie

Is er in de probleemanalyse sprake van voldoende paradigmatische breedte in die zin dat er aandacht is voor zowel natuur (ecologische aspecten), mens (psychosociale en culturele aspecten) als maatschappij (economisch-politieke aspecten) in hun onderlinge interacties? Welke zijnsbenadering heeft hier mogelijk de overhand?

Jaap: In de uitwerking ziet Baart de mens als onderdeel van een groter geheel. Hij ziet de presentiebenadering als een mogelijkheid om de mens in de complexiteit van het leven te benaderen, zonder dat die complexiteit tekort wordt gedaan. Daarin zet hij presentie tegenover interventie/interventionisme waarin die complexiteit wordt gesimplificeerd tot doelmatig ingrijpen in het leven van de ander.

Wilfred: Er is in deze publicatie geen sprake van paradigmatische breedte in die zin dat er aandacht is voor zowel natuur (ecologische aspecten) als mens en maatschappij (economisch-politieke aspecten). De natuur speelt geen rol.

Dhian: In de zijnsvisie van de presentietheorie staat de mens en maatschappij centraal. Indirect is er (voor de presentiebeoefenaar) ruimte en aandacht voor de natuur en ecologische aspecten voor zover die van belang zijn in de normatiek van de hulpvrager.

Gerard: De aandacht voor de onderlinge interacties tussen mens en samenleving is een centraal aandachtspunt in de presentietheorie. Ecologische vraagstukken hebben nog geen plek in het door ons bestudeerde gedeelte van de presentietheorie.

Nelly: Toegevoegd: 'krachtbronnen in een ontwikkelde spiritualiteit' (p.73). Daarmee treedt de pastor 'buiten zichzelf' in die zin is er sprake van een 'spiritueel (maatschappelijk?) perspectief'. Onderbouwing van het spirituele ligt wellicht in de hersenwetenschap? Daar wordt aangaande het begrip spiritualiteit niet naar verwezen.

Henk: Ik heb het boek veel gebruikt in mijn werk in kerken, maar tegelijkertijd blij ik er ambivalent over. Ten dele om redenen die ik heb aangegeven, namelijk: Mag ik me onttrekken aan de presentie? Wat is de legitimatie van die presentie? Dat vind ik belangrijke vragen alvorens we iets met de presentie gaan doen. Is het niet gewoon empathie, zoals je dat leerde in de maatschappelijk werk opleiding? Het opbouwwerk had in feite hetzelfde nodig. Dat komt omdat ik me bij het opnieuw lezen van dit boek afvraag of er geen sprake is van het feit dat er een theologische inhaalslag gedaan wordt met dit boek. Vanuit mijn ervaring en samenwerking met theologen heb ik gemerkt dat de objectiverende benadering veelal is ingebed is in hun werkwijzen. Haalt Baart met dit werk de theologen niet uit hun objectiverende benadering en hen veel meer naar interactieve dialogische, basaal communicatieve benadering te brengen. Die dan tot grote verrassing ook blijkt in te gaan op een lacune in ons sociaal werk.

Wilfred: Henk, jij gebruikt theologische kaders, als ik het over spiritueel heb, maar spiritueel is niet hetzelfde als theologisch. Zie jij dat onderscheid ook? Kan het zijn dat het vertrekpunt dat Baart het meest gebruikt mogelijk toch dat spirituele element is? Weliswaar niet het theologische, maar het spirituele? Dat is een vraag die mij intrigeert.

Henk: Je zou in de ontwikkeling van Andries zelf met zijn proefschrift moeten beginnen. Zijn proefschrift gaat over verhalen. Dat lijkt narratief, maar het bevat een zekere opvatting over hermeneutiek en dan zitten we gelijk bij de theologen. Dat zouden we eventueel nader moeten uitzoeken.

Gerard: Het gaat ons hier om de koppeling in de zijnsvisie tussen sociale, ecologische en ook zingevende, zo men wil spirituele of transcendentale aspecten. Mijn ervaring met gemeenten is bijvoorbeeld dat er sprake is van een ontkoppeling tussen politieke en spirituele/levensbeschouwelijke belangen. Die ontkoppeling hangt onder meer samen met het uit elkaar rukken van probleemlossing en zingevende presentie. Als je dat wilt koppelen, dan haakt de politiek af. Ik heb dat heel concreet meegemaakt als voorzitter van een cultureel maatschappelijk centrum in Nijmegen dat zich richtte op zingeving, maar dan in

zeer brede zin: dat kon spiritueel, humanistisch of christelijk van aard zijn. Families en andere groepen die een ritueel in het centrum organiseerden mochten dat gewoon zelf uitmaken. De presentietheorie paste heel goed in dit cultuurcentrum. Dat centrum was samen met nauwelijks geschoolde werkende en werkloze jongeren opgezet. Daar hebben we vier jaar mee kunnen experimenteren in een pand van de gemeente. Toen er een bestemming voor kwam, moesten we eruit, omdat we dat dure pand niet konden betalen. Een van de dingen die daar mee speelde was, dat we geen enkele aansluiting kregen bij de kerken. Die zagen ons zonder meer als concurrent en kregen het daarom niet voor elkaar om een leegstaand kerkgebouw te kopen om daarin als cultueel maatschappelijk centrum verder te gaan met ons experiment. Dat wilden ze nadrukkelijk niet. Men had liever dat er woningen in de leegstaande kerk kwamen of dat de kerk een commerciële bestemming kreeg dan een instelling die zich bezighield met levensbeschouwelijke zingeving. Het heeft dus zowel met politiek als met kerkelijke belangen te maken. Als je vanuit een brede visie op levensbeschouwing iets wilt organiseren, word je gewurgd in de mangel van belangenstellingen.

Wilfred: En toch wordt juist de populariteit van de presentiebenadering veroorzaakt door het wegvallen van levensbeschouwelijke instellingen. De vraag die dan gesteld zou moeten worden is: Wat zijn we kwijtgeraakt met het verdwijnen van die levensbeschouwelijke instellingen? Henk, wat zou jouw antwoord dan zijn?

Henk: Het bewustzijn van de existentiële dimensie van dit bestaan. Daar zit spiritualiteit in en de vraag: "Waarvoor leef ik?". Wordt dat religieus ingevuld of moreel ingevuld of wat dan ook. Dat zijn de wortels waarin je bestaan aangetast wordt in de fundamenteën van zekerheid, overzichtelijkheid, continuïteit. Dat soort woorden heb ik daarbij.

Wilfred: Eigenlijk dus het openstaan voor onbeantwoorde vragen. Het gaat om vragen die te groot zijn, dat noem ik dan even 'spiritualiteit'. Dat vind ik belangrijke elementen.

Gerard: Ik denk dat dat altijd in je leven speelt. Het speelt altijd tegelijkertijd, ook al heb ik geen kanker, dan is het nog zo dat de begrensdheid van mijn leven een feit is. Dat hoort erbij.

Wilfred: Dat is allemaal waar, maar zit dat voldoende in de theorievorming waar wij mee bezig zijn? Dat is de vraag die ik zou willen stellen. Het element van spiritualiteit – en dan moet je aangeven wat we daarmee bedoelen- komt dat voldoende tot zijn recht in de theorievorming van sociale veranderingkunde?

Nelly: Hoe je dit benoemt, is ook een kwestie van taal.

Jaap: Henk, jij noemde het bewustzijn. Ik denk dat het niet alleen het bewustzijn is. We zijn ook het aangaan van een aandachtige betrekking met de ander kwijtgeraakt. Ook het jezelf verhouden als mens tot die ander die in die zoekende situatie zit.

Wilfred: Niet alleen tot die ander, maar ook tot het bestaan als geheel.

Jaap: Tot jezelf...

Wilfred: Ook, maar op het moment dat er leven of dood speelt, kom je op vragen terecht waar je alleen als mensen onderling naar kan kijken. Dat is een dimensie extra.

Nelly: Dat raakt ook de ecologie en de mondiale verdeling van overlevingskansen. Als je naar het armoedevraagstuk kijkt, dan zie je dat werkers hun handen ervan aftrekken op het moment dat zij geen mogelijkheden zien om die ander te helpen en het voor die ander op te lossen. Maar dat betekent niet dat je niet met die ander nog in contact kunt blijven staan om met elkaar te zoeken naar hoe je daarmee omgaat. Ik maak daarbij vaak de vergelijking met een overleden partner. Daar trek je je handen ook niet vanaf als hulpverlener, ondanks dat

je de partner niet tot leven kan wekken, zoals je ook niets aan armoede kunt doen. Maar dan nog ben je hulpverlener.

Henk: Ik vind het niet erg als studenten zeggen: "Ik probeer nabij te blijven met de persoon in armoede op het moment dat ik daar verder niets aan kan doen", mits er het bewustzijn is dat die armoede de rest van het leven zal duren en dat dan het fundamentele vraagstuk is: "Hoe moet ik dan het leven in armoede leiden?"

Nelly: Dat herken ik zeker uit de schuldhulpverlening.

Gerard: Dat geldt natuurlijk ook als je vlak voor de dood staat. Hoe kan ik op een menswaardige manier naar mijn einde gaan?

Nelly: Altijd bij ingrijpende gebeurtenissen als handicaps, verlies...

Gerard: Maar het lijkt me niet verstandig om die existentiële dimensie alleen te reserveren voor de uitersten van leven en dood. Het speelt overal, constant.

Wilfred: Gerard, vind jij het feit dat het overal constant speelt voldoende terug in de praktijktheorieën of sociale veranderingkunde? Dat is mijn vraag.

Gerard: Daar waar Andries de 'latende handelingsmodus' benadrukt en er woorden aan geeft, vind ik dat een hele goede aanvulling op het proactief probleem oplossen. Dat zit er in mijn benadering van sociale veranderingkunde wel degelijk in, maar misschien moet dat nog explicieter worden geformuleerd.

Dhian: Terugkomend op wat we weg hebben gegooid met de levensbeschouwelijke organisaties. Ik wil daaraan als verklaring toevoegen: In de trend van individualisering is het contactleggen je privéprobleem of je leerpunt. Dat zit niet in ons onderwijsstelsel. Dat is niet onze 'opdracht'. Dat samen maakt dat, als je geen bedding hebt in een levensbeschouwelijke organisatie of in een vriendenkring waar dat soort dingen doorgegeven worden, dat het dan op enig moment buiten heel koud voelt. Dat maakt dat ik kan begrijpen dat een presentietheorie als van Baart aanslaat. Dit omdat daar nergens anders in het onderwijs aandacht voor is. Mijn niet-religieuze taal daarvoor is: menszijn. Menszijn met de ander. Inmiddels weten we door corona dat een mens alleen niet goed gaat. Het moet op punt gezet worden. Daarmee is het wel een 'hell of a job' om dat terug te krijgen. Overigens ben ik nog niet in de normatieve en reflectieve professionaliteit ingedoken, maar ik denk waar te nemen in mijn eigen vakgebied, het organisatieadvieswerk, dat de nieuwe generatie zijn eigen weg aan het gaan is. Daar zet men al het present-zijn in en is men niet meer bang voor normen en waarden in de methodologie te stoppen, maar misschien heeft dit nog geen theoretisch fundament. "Het is pas iets als er een theorie over is".

Gerard: Het gaat er dus om dat we zoveel mogelijk meenemen van de theorie van presentie in onze analyse van de zeven aandachtspunten.

(4d) Paradigma's in de methodologie

Is er in methodische en methodologische zin sprake van voldoende paradigmatische breedte. Ligt de nadruk op verbinden tussen micro-, meso- en macrostrategieën van veranderen?

Jaap: In de uitwerking als handelingsperspectief (niet als methode, maar als benadering) ziet Baart presentie vanuit een smal paradigma, maar met een breed handelingsarsenaal. Het is een continu afstemmen op de ander en op jezelf waarbij de wisselwerking van betekenisgeving en gerichtheid vanuit het perspectief van de ander en tevens ten behoeve van die ander centraal staat. Dat is geen afwachtende en latende houding, maar een actieve en scheppende houding.

Dhian: In methodische zin ligt de focus op het microniveau. Veranderingen op het mesoniveau zijn aan de orde voor zover veranderingen op dat vlak voorwaarden zijn voor noodzakelijke leefwereldcondities op het microniveau. Daarbij erkent de presentietheorie de beperkingen van haar 'eenzijdige gerichtheid' met als risico dat zij "als bezemwagentje van het interventiepeloton wordt gezien" (p.774). Haar antwoord op 'wat wordt gemist' in het maatschappelijk dominante marktdenken – waarvan zij vindt dat daar ook belangrijke winst mee is geboekt (p. 827) - is haar pleidooi voor een nieuwe professionaliteit van beroepsbeoefenaren, namelijk een normatief-reflectieve professionaliteit.

Nelly: Baart verbindt de individuele gesprekken met een brede sociaal kader en noemt dit 'collectiveringstendensen' (p.96). De pastores doen dat blijkbaar zelf niet zozeer. Zij gebruiken geen collectieve of structurele aanpak, maar 'hevelen' wel mensen over naar collectieve comités, ofwel: tweesporenbeleid (p.98/99). Baart waarschuwt voor 'gevaar van nepotisme', waarbij een comité als het ware groeit op de sociale samenhang in de buurt (p.100). Ook hier kun je spreken van 'zelfregulering' waarvoor gewaarschuwd wordt en dus blijkbaar niet in de gewenste richting? Het mesoniveau van de buurt en buurtinitiatieven wordt expliciet meegenomen in het onderzoek (p.106). De rol van de pastor is gericht op communicatie, volgens hemzelf (p.107), en op inkadering p.109). Baart was op zoek naar "één 'techniek' of 'professionele strategie'" en vond deze in 'exposure' als basismodel (p.225) en ten diepste als "oefening (spiritualiteit)"die... "indien ze een constante wordt in het handelen, een adequate methodische vertaling vergt" (p.226).

Gerard: Methodologisch gezien maakt Baart in eerste instantie vooral gebruik van de Grounded Theory Approach van Glaser en Strauss die te werk gaan volgens een vrij strikt inductieve onderzoeksstrategie. Deze symbolisch-interactionistische benadering sluit aan bij de persoonsgerichte denktraditie in de sociale wetenschappen. Daarna gaat Baart meer gebruik maken van andere analysemethodes als die van Miles en Huberman (p.47). Miles en Huberman noemen zich 'realiteitsgerichte' onderzoekers die op zoek zijn naar structuren in de werkelijkheid. Hun kwalitatieve onderzoeksstrategie is meer deductief van karakter met een voorkeur voor denken in termen van vooraf geformuleerde hypothesen. Daarbij wordt veel gebruik gemaakt van tabellen, diagrammen en configuraties van variabelen. Hiermee zitten we dichterbij het sociaal-technologisch onderzoeksparadigma. Een mogelijk gevaar hiervan is een ontkoppeld denken tussen de verschillende variabelen van al dit soort van afbeeldingen, waarbij 'vergeten' wordt om ze in hun onderlinge verstrengeling uit te werken. Voorbeelden zijn: afbeelding 24.1.2.: middelen in het heden geven energie, maar geeft een goede herinnering uit het verleden als waarde en als je merkt dat je meer regie over eigen leven hebt verworven, niet ook energie? We kunnen ons afvragen of deze beide onderzoeksbenaderingen kritiekloos met elkaar kunnen worden verbonden.

(4e) Integrale benadering

Kunnen we als conclusie van de vorige vier aandachtspunten in het algemeen spreken van een integrale benadering en wat houdt dat hier dan in?

Jaap: De presentiebenadering is er op gericht de ander in zijn volledigheid en in de eigen context te ontmoeten. Vanuit dat perspectief gaat Baart uit van een integrale benadering.
Wilfred: Ik merk ook nu weer dat ik niet goed uit de voeten kan als het gaat om evalueren op dit aspect. Wat bedoelen we precies met 'integrale' benadering?

Dhian: De presentietheorie is een integrale benadering, omdat zij het hele mens zijn en zijn waardigheid als hulpvrager tot uitgangspunt neemt, inclusief zijn binnenperspectief, normatiek, levensloop en leefwereld.

Nelly: Baart onderzoekt op microniveau en spreekt van integraliteit waar het gaat over “kleine, ingenieuze netwerkjes van nietige deelhandelingen en functies tezamen” (p.81).

Gerard: Dit hele vierde aandachtspunt overziende, meen ik te moeten concluderen dat de integraliteit van de presentie-benadering in termen van kennistheoretische en ontologische paradigma's op genoemde punten zou kunnen worden verbeterd.

5. Normatieve oriëntatie

(5a) Normatieve aspecten in de benadering

Hoe zit het in deze publicatie met aandacht voor normatieve aspecten in het handelen van individuele en collectieve belanghebbenden en hun streven naar welke meer wenselijke situatie, c.q. verbetering van de kwaliteit van leven en samenleven?

Dhian: Normatieve aspecten worden in de volle breedte en op alle praktijktheoretische en methodologische lagen expliciet geproblematiseerd.

Wilfred: Zie boven onder punt 1a. Belangrijk zijn erkenning en waardigheid (zie IVB, hoofdstuk 6 paragraaf 2.4.4.). Misschien is dit wel de kern van de presentiebenadering.

Jaap: Baart geeft aan dat de presentiebenadering per definitie een normatief kader stelt, waarbij de presentiebeoefenaar niet alleen afstemt op de norm en waarden van de ander, maar ook het eigen normatieve kader meeneemt en ook inbrengt/ter discussie stelt.

Gerard: Andries weet veel woorden te geven aan het belang van een moreel beraad. Dat vind ik heel goed. Dat betekent dat het belang ervan langzamerhand tot ons kan doordringen. Dat inzicht heeft wellicht ook met leeftijd te maken, dat je gaat zien hoe belangrijk dat is. Maar ik kom het ook bij mijn kleinkind van zes jaar tegen. Zo vertelde Mila dat jongens bij haar in de klas hadden gezegd dat jongens kunnen bergbeklimmen, maar dat meisjes van de trap vallen. Door oma werd verbouwereerd gereageerd en ze zei, dat ze gewoon moest zeggen dat de meisjes kunnen bergbeklimmen en dat jongens van de trap vallen. Mila keerde zich om en zei: “Nee oma, dat vind ik niet goed. Dat doe je hetzelfde als die jongens. Nee, je moet zeggen: ‘jongens kunnen bergbeklimmen en meisjes kunnen bergbeklimmen; jongens vallen van de trap en meisjes vallen van de trap.

Nelly: Dat is en-en denken.

Gerard: Dit kind van zes jaar kan aangeven dat het erom gaat dat we gelijkwaardig met elkaar moeten omgaan. Zo'n klein kind heeft al een impliciet moreel besef.

Nelly: Ja, zo zie je presentie ook bij kinderen terugkomen.

Gerard: De vraag is of dat wordt erkend en of je er zo ook met kinderen over praat.

Jaap: Je kunt er ook een ander perspectief tegenoverstellen, dat zij nog niet verdorven is door de socialisatie van de samenleving.

Dhian: Dat deel ik wel.

Nelly: En dat gaat ook snel, hoor. Het gaat over openheid, denk ik. Dat zie je bij kinderen, ook het present zijn zie je bij kinderen.

Gerard: Als je het hebt over aandachtige betrekkingen. Zo zei Mila (ze was toen 3 jaar), toen ik moest lachen omdat ze op een leuke manier van de stoel viel: “Opa, daar lach je toch niet

om! Als ik pijn heb, dan lach je toch niet!' Ik zocht een uitvlucht, maar ze hield vol dat het niet grappig was. Wat een moreel besef zit er al bij zo'n kind.

Henk: Als het gaat om existentiële vraagstukken gaat het om meer dan een moreel besef. Studenten vonden exposure belangrijk, om door wijken heen te gaan waar zij normaliter niet kwamen. Veel studenten waren wat 'middenklasse-achtig' qua afkomst. Dan was het ontvullerend voor hen. Het gaf spanning in henzelf. Dan denk ik aan Ricœur: Het gaat ook over het vreemde in jezelf onder ogen zien, het onaffe, het onvoorspelbare. Het gaat in existentiële vraagstukken niet alleen om het leven dat een onveranderbaarheid heeft, maar ook een onvoorspelbaarheid in jezelf die jezelf tot verbijstering brengt.

Jaap: Daarin zit voor mij een heel belangrijk element van de presentiebenadering. Wanneer je die ongemakkelijkheid in jezelf tegemoet treedt, kun je daarin heel eenzaam zijn. Op het moment dat je daar eenzaam in bent, schud je die presentie af, want daar voel je jezelf ongemakkelijk bij. Als je geen goede inbedding hebt, mensen om je heen waarmee je beraad kunt voeren, betekenis eraan kunt geven en je eigen ongemakkelijkheid kunt inzetten in het contact met de ander, dan roept de presentie een diepere laag van in contact komen op.

Nelly: Dat is ook de intervisie kant die je nu moreel beraad noemt.

Jaap: We zijn veel te weinig bezig met de weerkaatsing van het present zijn op jezelf. Daar besteden we te weinig aandacht aan. Dat heb ik in mijn rol als docent: dan krijgen we een mobieltje van de zaak en dan zeggen collega's: "Ik zet om vijf uur mijn telefoon uit, want ik wil niet dat ik vanavond nog door een student gebeld wordt". Je kunt ook gewoon niet opnemen. Maar het kan ook een noodkreet zijn waarin jij het verschil kunt maken. Het gaat erom dat die collega daar niet mee om kan gaan. Die heeft geen modus om zich daarop af te stemmen.

Nelly: Ik zoek naar het expliciteren van *een (normatief) idee van het goede dat gerealiseerd moet worden* (p.20), ofwel: referentiewaarde. Welnu, normativiteit wordt geëxpliciteerd in een praktijkvoorbeeld van pastor Bas. Pastor Bas onderscheidt bij zichzelf drie kernrollen: gevoelsmens, bescheiden observator of adviseur en partijdig beoordelaar (p.78). Bas veroordeelt de buurtbewoners niet, maar wel andere functionarissen, concludeert Baart (p.78). Even verder spreekt Baart van een 'reflectief-interpretatieve prestatie, waar het erom gaat dat pastor Bas slechts bepaalde aspecten van een probleem benoemt. Een conclusie die Baart trekt is: *Mensen zelf zijn de actoren van het proces en de verantwoordelijkheid voor het verloop ligt dan ook vooral bij hen* (p.112). Baart tracht met het idee van normatief-reflectieve professionaliteit een alternatief te bieden voor de beroepsbeoefening- en standaarden, omdat de huidige niet toereikend zijn, omdat die te 'technisch, resultaatgericht, interventiegericht ,....(p.828). Het begrip 'verantwoordelijkheid' en waar deze zou behoren te liggen is op zich ook normatief, lijkt me.

Gerard: Praktijktheorieën zijn volgens Baart normatieve theorieën, en wel in twee opzichten (p.20). Ze bevatten allereerst beoordelingscriteria waarmee goede en minder goede uitoefening geïdentificeerd kan worden. Ten tweede bevatten ze steeds een opvatting omtrent de identiteit van het beroep. Die identiteitsopvatting is het normatieve ankerpunt van de beoordelingscriteria van een praktijktheorie: dit is hier gepast en dat niet.

In zijn praktijktheorie maakt Baart (p.636) nadrukkelijk onderscheid tussen doel-rationeel handelen (ik wil iets van die ander) en waarden-rationeel handelen (ik wil iets met iemand delen). Dat waarden-rationeel handelen noemt hij kenmerkend voor de

presentiebenadering. Welke die referentiewaarden in het handelen van sociale professionals zouden moeten zijn in het kader van afstemming op de cliënt, daarover is Baart duidelijk. Hij spreekt van het aangaan van een zorgzame betrekking, het vrij zijn voor de ander zonder doel of vaste agenda, het openstaan voor de ander, het zichzelf aanbieden, het aansluiten bij het bestaande, het belangeloze en onvoorwaardelijke trouw en in het algemeen het toegang geven tot de centrale waarde van de presentiebenadering: menselijke waardigheid.

Hoezeer ik deze waarden van de presentie ook deel en hoe humaan dergelijke waarden ook zijn, toch schuilt in de al te rigoreuze scheiding tussen gedragsdoelen en gedragswaarden opnieuw het gevaar van een opgelegd waardesysteem, want wie maakt uit wat in iemands handelen 'doel-rationeel' respectievelijk 'waarden-rationeel' is en waarom is de ene gerichtheid in bepaalde situaties mogelijk waardevoller dan de andere?

Bovendien impliceert een breder vertrekpunt in deze dat de professional niet de eigen waarden vóórop stelt, al zijn die waarden nog zo menslievend (van Heijst 2006), maar dat hij vertrekt vanuit de eigen referentiewaarden van gedrag van de ander, zich daarop afstemt en, zoals Baart schrijft (p.73), de mensen helpt hun eigen leven ter hand te nemen. Zelfregiebevordering verschijnt hier als een morele doelrichting van present-zijn. De vindplaats van het goede ligt in de 'basis' of het 'slachtoffer' dat in principe zelf over de kracht en potenties beschikt die nodig zijn voor een 'betere wereld', aldus Baart (p.790). De hele presentiebenadering zit in mijn ogen, en dat is ook terecht, vol met referentiewaarden zoals afgestemd raken op de ongewone ander, er zijn voor de ander om hem in zijn eigenheid te benaderen, inzicht krijgen in achtergrond of oorzaak van een probleem, helpen rechten mee op te eisen, bijdragen aan de oplossing van eenzaamheid. Het zijn evenzovele waarden waarnaar in het gedrag kan worden verwezen. Als centrale waarde noemt Baart het bij willen dragen aan menselijke waardigheid (p.723).

Ik vraag mij af of de aandacht in de presentiebenadering van meet af aan wel voldoende gericht is op mogelijke spanningsvelden en conflicten tussen de eigen referentiewaarden van de werker, welke ik zonder meer als moreel hoogstaand aanmerk, en de referentiewaarden van de cliënten zelf die hier heel anders over kunnen denken. Het kan cliënten bijvoorbeeld wél gaan om het opheffen van geldgebrek, de genezing van de ziekte of een formulier ingevuld krijgen. Men kan zelfs, zoals gezegd, geen behoefte hebben aan de communicatieve betrokkenheid van die goedbedoelende en meevoelende werkers en een andere uitleg geven van wat een goed en gelukkig leven inhoudt. Ontbreekt het in de presentiebenadering inderdaad wel aan een agenda of schuilt er achter de benadering toch mogelijk een verborgen agenda van persoonlijke betrokkenheid en ingevulde vormen van empathie. Zou het een kenmerk van afstemming op een bepaalde cliënt kunnen zijn dat de presentiebeoefenaar zich niet begeeft in de ruimte van de ander en zo snel mogelijk zijn biesen pakt? Is het binnen het presentiedenken voorstelbaar dat bepaalde cliënten uitdrukkelijk niet gediend zijn van die presentiehouding en wat houdt presentie dan nog in? Hoe open ben je als werker, als je tevoren al zoveel waarden invult waaraan je zou moeten voldoen?

Henk: Een belangrijk element in de theorie van de presentie is inderdaad de vraag naar de legitimatie van de presentiebeoefenaar om present te zijn in iemands leven (Gerard verwijst er naar, in mijn mail van 19.03.2021 stelde ik die vraag ook al). Ik ben in het verleden

ouderling geweest in een gereformeerde kerkelijke gemeente. Ouderlingen gingen op huisbezoek om te spreken over het leven van gemeenteleden als volgelingen van Jezus Christus. Een van de vraagstukken die ik in die tijd had, betrof de vraag wat mij legitimeert om zo 'intiem' in iemands leven aanwezig te willen/moeten/mogen zijn. Ik heb daar vanuit een religieus perspectief een antwoord op gevonden, maar vanuit een intermenselijk perspectief blijft dit een uitermate centrale vraag: 'wie geeft iemand het recht om zich – gevraagd en ongevraagd – present te stellen in het leven van een ander mens?'

Jaap: Ik vind belangrijk wat Henk ook in zijn mail agendeert: de legitimatie. Het mens-ethisch aspect, de legitimatie: Wie ben jij om toe te treden in het leven van een ander?

Nelly: Daar wil ik nog wel op kauwen. Dan klinkt het als een interventie zoals waar we 'tegen' zijn. De ander is er ook bij. Ik denk dat je je dat altijd af moet vragen.

Jaap: Als jij in de buurt op een bankje gaat zitten, waarom ga je in die buurt op een bankje zitten? Daar heeft de buurt niet om gevraagd en welk denkwerk is daaraan voorafgegaan? Dat normatief kader is daarmee geschapen. Waar zit het pleasen van de moeite die je neemt in die context, in dat contact met die bewoners te komen? Of in een gezin, of op een school met een kind etc.

Nelly: Daar moet je gevoelig voor zijn. Je moet je er bewust van zijn en het expliciet kunnen maken, ook naar de bewoner toe. Daar heb ik ook wel voorbeelden van op het woonwagencamp waar ik heb gewerkt.

Jaap: Daarmee begint de presentiebeoefening al met een intern moreel beraad over de professionele identiteit.

Nelly: Mee eens.

Wilfred: Je moet ook het machtsaspect niet vergeten. Dat komt in de presentietheorie weinig aan bod. Het maakt wel uit of je op dat bankje gaat zitten en denken, nou, als ik daar een gesprekje mee aanga dan zit ik in dat... In een kerk kan ik me voorstellen dat dat kan spelen als een ouderling langskomt. Andries schrijft over de positie, maar die is niet altijd zo open.

Henk: Zo kwamen die pastores daar te werken. Die kregen gewoon de opdracht om daar aan het werk te gaan. De opdracht was verder niet ingevuld, maar die was er wel. Ik ben daar niet tegen, maar ik wil het vraagstuk aan de orde stellen. Ik wil het vraagstuk gethematiseerd hebben, zodat de buurtbewoner ook kan zeggen: Dank u wel, maar vandaag even niet.

(5b) Aandacht voor normativiteit in het proces

Betreft de normatieve oriëntatie ook de manier waarop er procesmatig met elkaar wordt gestreefd naar verbetering van de situatie?

Dhian: De normatieve oriëntatie is een belangrijke pijler van de presentiemethode en krijgt direct vorm in het 8^e werkprincipe van zich toewijden, waarbij de presentiebeoefenaar onder meer belangeloosheid, onvoorwaardelijkheid en bedonderbaarheid dient te beoefenen.

Wilfred: De normatieve oriëntatie bepaalt in de presentiebenadering hoe er procesmatig wordt gewerkt, maar niet vanuit een expliciet streven naar verbetering van de situatie.

Nelly: Pastor Bas hanteert een aantal strikte verboden voor zichzelf, vindt Baart in het onderzoek. Hij mag niet zelf doorzetten of het heft in handen nemen. Baart kenmerkt dat als 'bescheidenheid' (p.112). Hier gaat het volgens mij om 'grenzen stellend interveniëren' .

Deze vorm van interveniëren herken ik in sommige gevallen wel vanuit het maatschappelijk werk. De afwegingen kunnen vooraf of achteraf worden geëxpliciteerd. Een vorm van handelen die duidelijkheid en vertrouwen kan bieden. Baart kenmerkt het wel als (bewuste?) 'strategieën', namelijk: *bescheidenheidsstrategie* en *incasseringstrategie* etc. De onderscheiden strategieën door deel II hoofdstuk 4 benoemd, verwijzen mijns inziens wel degelijk naar interveniëren.

Gerard: De normativiteit wordt in de presentie-benadering uitdrukkelijk ook toegepast op de manier waarop het leerproces dient te verlopen. Veel nadruk ligt juist op relationele waarden zoals: samen durven en willen stilstaan bij en reflecteren op relatiepatronen en patronen in het gezamenlijk denken en handelen om vandaaruit afspraken te maken die vervolgens moeten worden nageleefd. Tijdens het spel moet je niet zeuren over de regels (p.139). Men moet met elkaar lerend willen zijn, willen samenwerken. Men moet willen 'leren te leren' en reflecteren op hoe men leert (p.137).

(5c) De dialoog als grondvorm van veranderen

Kunnen we hier spreken van een grenzen stellende dialoog?

Nelly: De dialoog wordt in het uitvoerend werk zeker gehanteerd als grondvorm van veranderen in tal van praktijkvoorbeelden, expliciet en impliciet. Bijvoorbeeld pastor Bas die op enig moment *klagen ombuigt in een concrete wens* (p.79). Pastor Anne stelt op vergelijkbare wijze een grens: *hardheid met zachtheid beantwoorden, schoppen met knuffelen, schelden met vriendelijkheid, spugen met aandacht...* En toch een keer een vloek als uitschieter (p.145). Baart spreekt onder de paragraaf d. *Tegenbeeld tonen* (p.144) van *Relatiebeherende bekrachtigingsvormen* (p.146) die mijns inziens eenzelfde functie hebben als de 'grenzenstellende dialoog'. Onder: *Opruimen van beletsels* spreekt Baart van: *vrijheden verwerven, eigen werkveld, resultaatverwachting op afstand*. Baart noemt het *initiële vrijheidsstrijd* (p.69) en het opdoen van 'morele intuïties' (p.70). Is dat ook hun doel? Is er wellicht sprake van een grenzeloze dialoog? Gaan pastores in dialoog? Of hebben ze dat opgegeven? Wat zegt dat over een organisatie als geheel? Is er sprake van eigen richting, doel, waarden, ofwel particulier handelen in plaats van functioneel handelen? Krijgen pastores voldoende erkenning voor wat ze doen (laten)?

Wilfred: We kunnen in de presentie-benadering spreken van (grenzen stellende) dialogen, hoewel het grenzen stellen tot het uiterste vermeden wordt.

Dhian: Het goede gesprek, de dialoog, is in de presentietheorie één van de grondvormen van veranderen naast onder meer het zich [laten] vrijmaken, het zich [laten] openen en het zich [laten] betrekken bij de hulpvrager. De grenzen stellende dialoog is hier niet aan de orde en staat gespannen voet met de acht werkprincipes van de presentietheorie.

Gerard: Pastor Anne legt nadruk op relationele waarden die zeer dichtbij zijn gelegen in de activiteit zelf, zoals veiligheid bieden, uitnodigen tot zelf je verhaal vertellen, helpen om iets zwaars los te laten, zich ontspannen, zich kunnen uiten en verwerken van ervaringen. Het gaat haar vooral om vorming van de persoon in zijn relatie tot de ander. In haar ogen is hier ook strijd voor nodig, voor zichzelf opkomen en grenzen stellen, wederzijdse verantwoordelijkheid dragen, zich beschikbaar stellen en er zijn op afstand. Zo corrigeert pastor Anne (p.133) het meisje in het willen uitsluiten van haar moeder om mee naar de

specialist te gaan (ze stelt hiermee een grens), maar sluit tegelijkertijd de moeder van het meisje niet buiten en blijft zowel met het meisje als met haar moeder in dialoog. Vertrokken wordt vanuit het gezichtsveld van de cliënt en zijn recht op het realiseren van zijn eigen waarden. Maar deze eigen waarden worden vervolgens niet kritiekloos en zonder dialogische reflectie zomaar overgenomen, zoals in de neoliberale opvatting van zelfregie als onafhankelijke zelfredzaamheid steeds weer wordt voorgestaan. In dat opzicht deel ik van harte het standpunt van Baart dat de beroepskracht als Derde Partij geen neutraal-formele positie heeft in het tussengebied van categoriaal en institutioneel discours, en anderzijds ook niet zo partijdig moet zijn dat hij niet meer naar beide kanten open kan staan (p.33). Het gaat in de presentiebenadering om een inhoudelijk partijdig programma van menselijke waardigheid.

(5d) De normatieve oriëntatie van de auteur zelf

Wat zijn in deze publicatie de referentiewaarden van de auteur, wat wil deze zelf aan de samenleving verbeteren? Expliciteert hij zijn eigen waarden?

Dhian: De referentiewaarden van de auteur worden expliciet benoemd en besproken in relatie tot het wetenschappelijke kwaliteitscriteria van het onderzoek en proces van theorievorming.

Gerard: In hoofdstuk 7 is Baart het meest expliciet in zijn eigen waardenopvattingen. In paragraaf 2 geeft hij stevige kritiek op de doorgeslagen tucht van de markt en in paragraaf 3 breekt hij een lans voor de normatieve professional. Hij vat in tien aanwijzingen samen wat de opleidingen in deze zouden moeten leren (p.844). Zijn opvatting over de professionaliteit van werkers in mensgerichte beroepen noemt hij: veel normatiever, methodisch veel lossler, in hun betrekkingen veel nabijer en minder 'helpend' en probleemoplossend (p.819).

6. Gerichtheid op praktische handelingskennis

(6a) Accent op praktische handelingskennis

Is de publicatie gericht op ontwikkeling en fundering van praktische handelingskennis van wat werkt en wat werkt niet om die gewenste situatie te realiseren en hoe men methodologisch gezien dit het beste zou kunnen aanpakken?

Nelly: Dit wordt door Baart uitgebreid beschreven.

Dhian: Deze publicatie is volledig gericht op ontwikkeling c.q. ontsluiting en fundering van praktische handelingskennis die juist verscholen ligt in de praktijk van de reguliere beroepsuitoefening in het betreffende werkveld. Het handelingsgericht praktijkonderzoek brengt echter ook een aantal methodologisch onopgeloste kwesties aan het licht die nadere discussie en doordenking behoeven.

Wilfred: De publicatie is gericht op de ontwikkeling en fundering van praktische handelingskennis, maar het gaat hierbij niet primair om een 'interventionistische benadering' waarin vooral wordt gekeken naar wat werkt en wat werkt niet om die gewenste situatie te realiseren en hoe men methodologisch gezien dit het beste zou kunnen aanpakken?

Gerard: Baart noemt de presentiebenadering een systematische, sociaal-agogische methode (p.729). Door presentie ook als een methode te omschrijven komt de praktijkgerichtheid

helder naar voren. Een 'methode' is volgens Baart een samenstel van vier elementen die hij uitwerkt naar de presentie-benadering (p.781 e.v.):

- Beschrijving van het probleem. Het leefwereldperspectief is zijn uitgangspunt.
- De idee van het goede, de gewenste eindsituatie. Deze kenmerkt hij als een zinvolle en actieve betrekking aangaan met het leven. Dit goede is niet tevoren bekend.
- De techniek, het hoe met zijn strategische en tactische overwegingen. Centraal hierin is reflectie op basis van specifieke uitgangswaarden en principes. Momenten van verstillings en contemplatie zijn ingebouwd.
- De relatie: kenmerkend is een zorgzame en responsieve interactie, met geringe distantie.

In het schema 46.32.2 (p.797) voegt hij nog een vierde element toe, namelijk 'Axioma's en uitgangspunten' in het voorbereiden van je aanbod (groep 1).

(6b) Conditieverbetering en competentieversterking en de relatie daartussen

Wordt een levensvoorwaarden en omstandigheden verbeterende aanpak hier gekoppeld aan competentieontwikkeling en leren?

Nelly: Pastores krijgen/verwerven de ruimte en tijd (conditie) om te komen tot een "ongehaaste en op ontmoeting georiënteerde buurtbenadering" (competentie) (p.72).

Uit het interactiemodel blijkt hoezeer er door pastor Bas ingezet wordt op het versterken van competenties door te zoeken, te bevestigen, te onthullen etc.

Pastor Bas stelt zich vooral dienstbaar op teneinde verwondering en dankbaarheid te ervaren en koppelt dit aan zijn identiteit (p.95 punt 26). Hij lijkt het als voorwaarde (conditie) te stellen voor zichzelf.

Competentie ontwikkeling aan de hand van exposure, waarbij de pastores betekenis blijken te geven en terugvallen op hun eigen angsten en verlegenheden (p.215). Je zou hier ook kunnen spreken van overdracht- en tegenoverdracht.

In deel IV hoofdstuk 6 (p 842) gaat Baart in op de condities die nodig zijn om aan de beschreven reflectie en bijbehorende kwaliteitsstandaarden te voldoen, namelijk: gelegenheid, vermogen, middelen, organisatie en responsiviteit. Baart benadrukt dat elk een eigen competentie vergt: agogisch, introspectief, hermeneutisch en de regulatieve competentie.

Dhian: Door de hulpvrager en zijn leefwereld consequent als uitgangspunt te nemen van het methodisch handelen, is er sprake van een natuurlijke koppeling tussen conditieverbetering en competentieversterking.

Wilfred: Voor koppeling conditieverbetering en competentieontwikkeling verwijs ik naar de laatste in van punt 2c hierboven.

Gerard: In hoofdstuk 6 formuleert Baart een aantal voorwaarden (condities) voor presentiebeoefening, zoals bureaucratische vrije ruimte, normatief-reflectieve professionaliteit, een niet-consumentistische (maar reflectieve) opstelling van professional en cliënten en een lerende organisatie. Tegelijkertijd is het denken in termen van condities in de presentiedenken omstreden. De presentietheorie is volgens Baart (p.793) geen dispositietheorie (een dispositie is een tevoren bepaalde conditie) waarin professionals oorzakelijk worden gekoppeld aan presentiepraktijken. De presentietheorie doet dat niet. Zij wil, aldus Baart, slechts uitleggen hoe presentie tot stand komt en betekenisvol is voor een bepaald probleem. Zij verlost mensen uit hun eenzaamheid. Daarvoor heeft zij

bijvoorbeeld geen beroep te doen op de theorie van de sociale insluiting, persoonlijke stabiliteit of doelgroepafstemming (p.793).

(6c) Centrale handelingspatronen

Welke combinatie van handelingspatronen staat in de publicatie centraal? Is versterking van het zelfregulerend vermogen een herkenbaar concept en hoe wordt dit uitgewerkt?

Nelly: Het zelfregulerend vermogen is in tal van voorbeelden in beeld, al wordt het niet zo benoemd en misschien zelfs ontkend. Ik vind er tekenen van op p. 82/83: “regelgeleiding: de klaarblijkelijke regels die de actor volgt en die de ratio van zijn of haar handeling vormen”.

Baart zoekt daarin welke ‘Gestalt’, welke innerlijke wereld van de actoren ten grondslag ligt aan hun handelen en ondervindt tegenzin van de pastor bij het expliciteren daarvan.

Baart onderscheidt vier vormen van strategisch handelen:

- Referentiestrategie
- Inkaderingsstrategie
- Professionele zelfverkleining
- Bekrachtigingsstrategie

Vervolgens nog een aantal sub-strategieën, die mijn inziens allemaal verwijzen naar kerncompetenties van zelfregulering (Donkers).

Het driewerelden denken en een onderzoek van de negen kerncompetenties zoals door Donkers zijn geformuleerd, kunnen hierlangs gelegd worden. Daarin verwacht ik nauwe aansluiting. Het zelfregulerend vermogen wordt in de (analyse van) de casuïstiek beschreven, al wordt het niet als zodanig benoemd.

Tot slot verwijst Baart naar een ‘onderliggend interactiemodel” (p.92) waarin beschreven wordt (in schema, p. 93/94) hoe het handelen van pastor Bas leidt naar ‘regie over het eigen leven’. Baart beschrijft in deel III, hoofdstuk 1 de spanning tussen buurt, beroep en persoon. Een spanning moet worden aangegaan en onderzocht om te kunnen spreken van exposure (p.218). Zelfregulering (intern- en extern regelkader (p.219) maakt onmiskenbaar onderdeel uit van een dergelijk handelingspatroon, zonder een doel op zich te zijn.

In de beschrijvingen van exposure zie ik veel competenties in het kader van zelfregulering (Donkers) terugkomen:

- Intrapersoonlijk: Toelaten van gevoelens, rollengedrag afstemmen (beroep/persoon), (persoonlijk) betekenisgeven
- Cognitief: Inschatten van eigen invloedsmogelijkheden acceptatie of gevaar (angst voor) (p.221)
- Intermenselijk: Positie ‘voor hen’ innemen, ‘kracht en verzet’ van buurtbewoners (p.220)

Ook Baart beschrijft een drie werelden schema met drie met elkaar in spanning staande werkelijkheidsconcepties (p.228). Hierin zijn parallellen weer te geven vanuit de indeling die Donkers hanteert, welke voornamelijk op micro-en meso niveau worden uitgewerkt.

Dhian: Het goede gesprek is te zien als een centraal handelingspatroon waar de inhoud centraal staat en die aan de orde komt wanneer en waar dat aansluit bij de interne beleving van het alledaagse gebeuren van de hulpvrager. Hierbij kunnen verschillende invalshoeken van de presentiebeoefenaar aan de orde komen: ‘zo is het goed’ (als vriend), ‘zo kan het ook’ (als hulpverlener) en ‘zo zal het lopen’(als moralist). Al deze invalshoeken binnen een relatie van principiële menselijke gelijkwaardigheid in het gesprek zijn te zien als evenzovele

mini-interventies gericht op versterken van het zelfregulerend vermogen. Die hun kracht ontlenuen aan hun continuïteit binnen een veilige en bestendige menselijke relatie.

Wilfred: Versterking van het zelfregulerend vermogen is in deze publicatie een zeer herkenbaar concept, al wordt de term als zodanig niet gebruikt.

Gerard: Baart is in zijn onderzoek op zoek naar handelingspatronen. Wat verstaat hij onder een handelingspatroon? Een handelingspatroon moet men zich voorstellen als ingenieuze netwerkjies van nietige deelhandelingen en functies die tezamen 'de configuratie' vormen van bijvoorbeeld 'contact maken' of 'helpen zich uit te spreken', aldus Baart (p.81). Het omvat de regels die de actor volgt en die de ratio van zijn handeling vormen (p.81). Deze regels (deze ratio) blijken te verwijzen naar een achterliggende waarom-vraag (een diepere betekenis) van waar het de pastor eigenlijk om gaat. Dat vraagt volgens Baart 'een begrippelijke reconstructie van het intentionele (onderstreping door mij, gd) netwerk – de centrale intentie annex een strategie (weg waarlangs) om die intentie effectief te realiseren – van het totaal der deelhandelingen en hun functies (p.82). Dit vraagt om een deductieve beweging (zie punt 4b) en het zoeken naar samenhangende strategieën die functioneel zijn bij de realisatie van een bedoelde 'Gestalt' (p.84).

Ik herken deze dubbele onderzoeksbeweging naar handelingspatronen en de betekenis daarvan uit mijn promotieonderzoek naar de methodiek van maatschappelijk werk. Voor de ontwikkeling van nieuwe praktijktheorieën is deze onderzoekbenadering van groot belang. In de presentietheorie is het stellen van doelen in het werken met cliënten echter geen vóóraf gegeven handelingspatroon. De leidende interesse van de presentie is *Er betekenisvol met-en-voor-de cliënten zijn* (p.731). Baart stelt dit tegenover de – wat hij noemt – de 'interventiebenadering' die volgens een tevoren opgesteld plan tijdelijk bepaalde expertise aan het cliëntensysteem toevoegt, waardoor er op een kundige, doelgerichte en doeltreffende wijze gewerkt kan worden aan de oplossing van een probleem. In de presentiebenadering staat probleemoplossing niet voorop, maar het aangaan van een zorgzame betrekking die gebaseerd is op menselijke waardigheid. Het gaat om handelingspatronen zoals: zich vrijmaken voor de ander zonder een vaststaande agenda, met aandacht en onbevooroordeeld open staan bij en betrokken zijn op het geleefde leven van de ander, met geduld en tijd zich voegende in het eigen verhaal van de ander, zich verplaatsend in de betekeniswereld van de ander, zich belangeloos en onvoorwaardelijk (zonder dat ze 'goed moeten presteren') troostend toewijd zijn aan de ander. De beoefening van de presentiebenadering is een methodisch strenge, competentievergende aangelegenheid die afwijkt van wat gewoonlijk onder 'methodisch werken' wordt verstaan, aldus Baart. De professional kan in reactieve zin alleen doelmatig handelen als hij zich goed afstemt op de unieke persoon-en-situatie in kwestie, als hij dus een ware presentiewerker is. In die persoon en situatie is lang niet alles veranderbaar. Bovendien impliceert het opbouwen van een gelijkwaardige relatie met de cliënten nog niet de norm dat het probleem van de cliënt moet worden opgelost, aldus Baart (p.48). 'Doelmatig' handelen betekent dan ook iets anders dan het oplossen van een probleem. Het behelst eveneens de erkenning van het niet-veranderbare deel in persoon en situatie van de cliënt en de erkenning door de professional van het leed dat hiermee samenhangt.

Een makende en een latende handelingsmodus

Als we de omschrijving van de kenmerken van de presentie-benadering (hoofdstuk 6) bekijken, dan valt het op dat ze nogal eens zijn geformuleerd in de passieve zijnsmodus,

zoals 'vrij zijn voor'. Vaak worden ze echter ook geformuleerd in de actieve handelingsmodus, zoals 'aansluiten bij het bestaande', 'openstaan voor', 'zich aanbieden'. Regelmatig ook worden ze als een zelfstandig naamwoord omschreven, zoals 'perspectiefwisseling', 'geduld en tijd'.

De werkprincipes worden beschreven in een combinatie van een actieve en passieve handelingsmodus, zoals 'zich (laten) vrijmaken, zich (laten) openen. Opvallend is dat het achtste werkprincipe 'zich toewijden' niet in een latende modus wordt beschreven.

Interventie- en presentieaspecten zijn, zo schrijft Baart (p.758) geen alternatieven van elkaar, maar beide aspecten van eenzelfde aanbod.

Wat we in ieder geval kunnen concluderen, is dat het afstemmen op de ander niet alleen vraag om een actieve handelingsmodus, een sturend vermogen. Het vraagt ook en in de ogen van Baart vooral om een latende handelingsmodus, een sterk toelaat- of loslaatvermogen. De ander (en het andere?) bij je toelaten is nodig om goed af te stemmen. Het afstemmingsproces vraagt om openheid, om het te laten gebeuren. Het moet niet te veel vanuit de actor zelf worden gestuurd. Het betekent een pleidooi voor het terugdringen van het idee van veranderen als een proactief planmatig, rationeel handelen.

Present zijn bij zichzelf

De term 'presentie zijn' is een handelingsmodus die vooral verwijst naar een tussenmenselijk handelen. De focus ligt op externe afstemming op de ander. Menselijk handelen speelt zich echter tegelijkertijd ook altijd af in het individu zelf in en impliceert de mogelijkheid van intrapersoonlijke spanningsvelden tussen verstand en gevoel en tussen de verschillende rollen en hun uitwerking in de persoon. Deze aandacht voor de binnenwereld van de persoon wordt in de presentietheorie van Baart onder meer zichtbaar in het hoofdstuk over exposure waar Baart de aandacht richt op het handelen van de pastores. In het zich present stellen ten opzichte van de ander gaat het niet alleen om de relatie van de presentiebeoefenaar tot de omgeving. De professional moet er niet alleen zijn 'voor de ander', maar ook 'voor en bij zichzelf'. Ook bij zichzelf moet hij present zijn. Hij moet zich niet alleen met de ander verbonden voelen, maar ook zijn eigen autonomie bewaren en zorg blijven dragen voor de eigen identiteit en voor de eigen professionaliteit. Juist in dat spanningsveld tussen autonomie en verbondenheid voltrekt zich het proces van het zich present stellen. Baart hecht veel belang aan de binnenperspectivistische ervaring (p.745) van presentiebeoefenaars. In hoeverre hij deze aandacht ook heeft voor de binnenwereld en de spanningsvelden daarin, in het handelen van de buurtbewoners zelf ben ik niet in de tekst tegengekomen.

Gerard: Als het gaat om belangrijke handelingspatronen vind ik vooral ook het belang van *exposure* vernieuwend. Het leren ervaren wat het betekent om vanuit een binnenperspectief van anderen naar de samenleving te kijken. Blootgesteld worden aan hele andere werelden in die samenleving, die misschien niet 'onze' wereld is. Ik heb daar zelf veel ervaring mee in het werk met werkende en werkloze jongeren. Het hoofdstuk over exposure in een problematische buurt is van belang voor studenten. Dat belang is wel erkend, maar ik weet niet of daar tegenwoordig ook nog over gesproken wordt.

Jaap: Ik sluit me hierbij aan. Ik heb nog steeds het idee dat er praktijken zijn die er nog nooit van gehoord hebben of geen idee bij hebben. Ook ik vind het hoofdstuk van exposure erg belangrijk. Hij schrijft ook ergens dat een van de pastores het fijn vond om iets niet te weten,

maar toch de basis van het contact te laten ontstaan, vanuit de eigen nieuwsgierigheid naar het leven van de ander. In onze bachelor en master Social Work is de social degree in ontwikkeling en die gaat over buurtontwikkeling en participatie. Daar betrekken we ook dit fenomeen van presentie in. Het wordt voor mij weer bevestigd dat het niet iets is dat je even kunt aanleren, in de zin van *Dit zijn de acht werkzame bestanddelen van de presentiebeoefening en we gaan dat in een trainingsprogramma stoppen*. Dan sla je fundamenteel de plank mis. Studenten die we dan wel zover krijgen dat ze zich openstellen en hun best doen om vanuit exposure in contact te komen met mensen in de samenleving, bij een organisatie terecht komen en gewoon ongenadig op hun bek gaan in die organisatie. Want dat is toch niet dat we nodig hebben. We hebben gewoon 'handjes' nodig die de bedrijfsvoering komen regelen.... Het gevoel van onmacht bij het lezen van het boek. Hoe kan het nou dat, als we erover praten met elkaar, het allemaal zo prachtig vinden, maar het niet lukt om de fundamentele inrichting van sociale verandering hiermee te laten starten. Hoe we als organisatie het hele fenomeen van de participatiesamenleving hebben ingericht, waarbij de sociaal werkers de opdracht kregen om vanaf de keukentafel exposure te organiseren. Daarmee heb ik het idee dat, als het gaat om onze opdracht in dit platform, alles valt of staat met het vermogen van de sociaal verandkundige om vanuit de presentiebeoefening de legitimatie van het verandkundig handelen te zoeken. Omdat het ook een afstemmen met jezelf is en je altijd jezelf meeneemt al normatief kader. Aan alles wat je tegenkomt geef je ook zelf betekenis. Maar ben je in staat, of bereid, dat in dialoog met de ander af te stemmen en het niet zonder meer aan te nemen in de betekenis die jij eraan geeft. Die fundamentele grondwaarde en grondhouding is wat mij betreft de basis van het sociaal verandkundig handelen.

Ik heb ook les gehad van Andries in de masteropleiding (Lesi) en daar kwam Andries met prachtige praktijken waarop hij aangaf dat de manier waarop de verpleegkundige de prik zet, dat dit kan op een presente of een niet presente manier, maar de prik moet wel gezet worden. Dus hoezo is het altijd 'lege agenda'? Er zijn nu 10 miljoen coronaprikjes gezet en er zijn er een heleboel present gezet en een heleboel niet. Maar wat maakt nou in dat handelingsperspectief het verschil dat iets tot presentie verheven wordt? Ik vind de moral boundary's van Joan Tronto in het boek van Baart te weinig terugkomen. Die zou je er ook overheen kunnen leggen. Want wie bepaalt nu eigenlijk wat de waarde is van datgene dat geleverd wordt? Dat zijn de mensen die het ontvangen en niet de mensen die het geven.

Henk: De presentietheorie werd in mijn eigen leven meer dan een exposure die je met studenten deed. Op het moment dat ik kanker kreeg en het de vraag was of het was uitgezaaid of niet was uitgezaaid. Toen dat ook bij vrienden van mij aan de orde kwam: Ga je dood, of blijf je leven? Hele fundamentele vraagstukken. Andries schrijft in zijn boek volgens mij een presentietheorie over mensen waarbij de oplossingen niet meer zo makkelijk zijn. Dat vind ik heel fundamenteel, dat we niet een illusie moeten creëren dat alles op te lossen is. Dat je dan toch een weg zoekt om bij elkaar te kunnen zijn om dit leven te leven, te overleven.

Jaap: Dat betekent dus ook dat als je een soort van handelingsverlegenheid hebt, je je niet kunt verschuilen achter de presentiebenadering. Dat vind ik een van de fundamentele missers in de praktijken van presentie, dat er geen moreel beraad gevoerd wordt over wat

het handelen dan tot present zijn maakt en wat het oplevert in de kwaliteit van de relatie die je opbouwt.

(6d) Praktische handelingskennis onderbouwd met handelingsonderzoek

Wordt de praktische handelingskennis onderbouwd met behulp van praktijkgericht handelingsonderzoek? Hoe is dit onderzoek methodologisch verantwoord?

Dhian: Het praktijkonderzoek is in haar onderzoeksontwerp en haar 13 deelonderzoeken uitgebreid methodologisch verantwoord. Door haar strenge inductieve lijn van onderzoeksmethode is de geproduceerde handelingskennis inzichtelijk terug te voeren tot het handelen van beroepsbeoefenaren in hun praktijk. En door zijn gedetailleerdheid herkenbaar en overdraagbaar geworden.

Wilfred: Mijns inziens gaat het hier om een voorbeeldig onderzoek waarin de praktische handelingskennis wordt onderbouwd met behulp van praktijkgericht handelingsonderzoek dat methodologisch zeer goed verantwoord wordt.

Gerard: Voor dit punt verwijs ik naar punt 1a.

7. Relevantie van de publicatie voor de ontwikkeling van sociale verandering

Wilfred: Ik vind dit een geweldig mooi stuk werk. Het boek is wel erg dik en vraagt om veel tijd en uithoudingsvermogen, maar als fundament van de ontwikkelde presentiebenadering mijns inziens van grote kwaliteit. In mijn beleving verwijst de presentiebenadering naar belangrijke aspecten die in onze samenleving niet goed (meer) een plek krijgen. Ik ben geneigd deze aspecten (deels) als spiritueel te betitelen, wat niet verwonderlijk is gezien de herkomst van het pastoraatswerk. Op een aantal plaatsen wordt dit gegeven ook besproken, onder meer waar het gaat over de afbakening tussen theologisch en andragologisch. Hierboven (punt 2c) schreef ik: 'De presentiebenadering door de buurtpastores heeft kenmerken die worden gecategoriseerd onder de volgende begrippen (p.735 e.v.): vrij zijn voor, openstaan voor, aandachtig een betrekking aangaan, aansluiten bij het bestaande, continu wisselen van perspectief, zich aanbieden, geduld en tijd, trouwe toelg.' In het Boeddhisme wordt het niet veel anders gezegd. Wat ik heel duidelijk merkte bij het schrijven van deze tekst is, dat onze aandachtspunten uitgaan van de interventiebenadering. In punt 5b en 6a maak ik dat expliciet. Dat roept de vraag op of wij onze eigen benadering zoals wij die tot nu toe hanteren niet zouden moeten verbreden op zodanige wijze dat hierbinnen ook de presentiebenadering een plaats zou kunnen krijgen. Of misschien zelf spirituele aspecten? Zie ook mijn opmerking over het niet uit de voeten kunnen met de aspecten in punt 4d en 4e.

Dhian: Presentie is een eigenstandige vorm ("actief, maar niet activistisch") van methodisch handelen gericht op veranderen. Hoewel onderzocht in de praxis van pastoraal werk, is het heden ten dage ook terug te vinden in bijvoorbeeld het vluchtelingenwerk, het werk met dak- en thuislozen en in de zorg. Hier is een fundamenteel andere benadering van veranderen onder woorden gebracht tegenover de dominant sociaal-technologische benadering van veranderen die schuilgaat onder de 'meervoudige wetenschap van de verandering'. Zij richten zich op micro-, meso- en macroniveau onder verschillende noemers in het wetenschapsbedrijf op verschillende objecten van theorievorming. De

relevantie van dit veel omvattend praktijkonderzoek en haar 13 deelonderzoeken van Baart reiken daarmee veel verder dan fundering en omschrijving van de presentie-methode als zodanig. Voor doorontwikkeling van de algemene theorievorming in de sociale veranderkunde zijn onder meer van belang:

- het uitgangspunt van de hele mens en zijn waardigheid op zoek naar 'het iets' wat verloren gaat, ontbreekt en mist in de sociale technologie van veranderen (waarbij sociale subject tot object wordt);
- het filosofisch denkwerk en plaatsbepaling van denkkaders;
- de cultuurkritisch aspecten in methodisch handelen (op markt- en maakbaarheidsdenken);
- bouwstenen, begrippen en onderbouwing van de methode;
- het denken over een normatieve-reflectieve professionaliteit.

Dit praktijkonderzoek stelt de verhouding presentie-denken <> interventie-denken op scherp. Verdere doordenking en wellicht onderzoek zijn essentieel voor verdere samenhangende kennisontwikkeling in praxis en theorievorming in het kader van de sociale veranderkunde. De vier door Donkers geïdentificeerde kwesties van kritiek op de presentie-methode zijn mogelijk relevante startpunten voor verdere theorieontwikkeling en onderzoek naar toepassingspraktijken. De opgave is om de kennis-inhoudelijke aansluiting te vinden tussen het interventie-denken én het presentie-denken. Een eerste gedachte hierover is om als focus te nemen: het zoeken naar aansluiting via koppelingen en zogenaamde koppelkansen (vgl. transformatie-denken) en niet-geleidelijke overgangen te willen zoeken. Immers de uitgangspunten van denken tussen beide benaderingen is fundamenteel anders van aard: de hele mens < versus > de partiële mens.

Henk: Als ik heel kritisch kijk naar de Theorie van de Presentie en met name waar het uiteindelijk om gaat in de ankerpunten, dan doemt de vraag op wat er nu zo verschillend is met wat ik vroeger leerde als 'empathie', 'je verplaatsen in de ander, zodat je als het ware door de ogen van de ander kijkt, de gevoelens van de ander voelt, de gedachten van de ander als gedachten kunt gaan volgen, het gedrag van de ander als voorzien van goede redenen van binnen uit kunt gaan zien als 'met goede redenen omkleed'? Gaat het niet ten diepste om die elementen die we vroeger op de sociale academie en de voortgezette opleiding leerden als basiselementen van de attitude van sociaal werkers/sociaal therapeuten?

Nelly: Welke bijdrage levert het boek volgens mij aan de verdere ontwikkeling van Sociale Veranderkunde? Door het nauwgezet onderzoek, het *uitpluizen van het handelen* van pastores in dagelijkse praktijk in het veld en door het '(her)labelen' van de interventies en daarbij de context van 'alledaagsheid' mee te nemen, draagt het werk van Baart op zichzelf bij aan de theorie van 'veranderen'. De keuze om de studie op de dagelijkse praktijk van de pastores te richten die zich afspeelt dicht bij de leefwereld: 'Exposure als basis van presentie' en niet vanuit de 'sprekkamers' van psychologen, instituten of (welzijns-)organisaties draagt bij aan inzicht in die wereld. Baart spreekt van 'zorgbureaucratie' (p.185), welke zeer herkenbaar is. De theorie van Presentie heeft aanzet gegeven tot kritiek en onderbouwing van de kritiek op deze zorgbureaucratie. Veranderen gaat in dit werk om wederkerig veranderen of beïnvloeding tussen het handelen van veranderkundigen (pastores, in dit geval) en de buurtbewoners. Baart bestudeert ook de omslagen die bij pastor Anne zelf hebben plaatsgevonden (p. 180/181/182). De beschrijvingen van de ontwikkeling van

nieuwe werkvormen bijvoorbeeld: De keuze van pastor Anne voor een 'positionele categorie' (p.155) draagt bij aan erkenning voor de leefwijze en de noden van deze groep. Een groep in de marge, of rafelranden van de samenleving, zo veel mogelijk van 'binnenuit' onderzocht. Het is ook de groep die zichzelf niet aanmeldt bij het 'categoriale circuit', niet op afspreken komt, kortom niet goed aansluit op maatschappelijk systemen. De rol van pastor Anne is toeleidend (p.187), wat zeer herkenbaar is voor sociaal werkers (maatschappelijk werkers). Daarbij gebruikte temen zijn: in verbinding staan met collega's, bruggenhoofd en reisgenoot zijn (p.189). Baart bestudeert verandering met exposure (buiten de spreekkamers) als basis en benoemt alleen het aspect 'presentie'. Dat dekt de lading niet, maar het is wel een heel waardevolle studie. Waardevol omdat de studie de verbinding legt tussen theorie en praktijk met 'exposure' als middel: Beheersing van het zelf (p.212). Voor sociaal werk laat de studie het belang van 'sociale duurzaamheid' zien; dat het niet moet gaan om het afronden van een x-aantal hulpverleningstrajecten over een bepaalde periode. Het werk valt niet zozeer te onderscheiden of te 'managen' in vooraf gedefinieerde stadia: '...omdat het in de praktijk nauwelijks voorkomt dat er een duidelijke streep onder de exposure gezet wordt' (p.223), hetgeen de gemeentelijke (of kerkelijke) financiering ervan compliceert.

Tot slot wil ik hierna mijn reactie geven op de kritische beschouwing van Gerard Donkers op de presentietheorie.

Rond 2005 maakte ik kennis met het werk van Andries Baart met het artikel "Zich afstemmen op onafgestemden" (Baart, 2000, Tijdschrift Sociale Interventie 1). In deze periode maakten we ons sterk voor de transformatie van algemeen maatschappelijk werk naar 'outreaching maatschappelijk werk'. Dit nadat duidelijk werd dat bewoners de weg naar de hulpverlening niet wisten te vinden, terwijl er wel problemen waren waar we als hulpverlener iets mee dachten te kunnen. De 'logica' van deze mensen bleek niet aan te sluiten op de 'logica' van de georganiseerde hulpverlening zoals die beschikbaar was. Mensen vonden de weg naar de spreekkamer nauwelijks, kwamen te laat of haakten af. In mijn dagelijks werk begaf ik me vaak in de wijk, in bepaalde straten, ik was aanspreekbaar en legde actief contact met mensen, ging mee naar een rechtbank, sociale dienst, ggz, gemeente/kredietbank enz. Ik herken mijn werk van toen voor een deel in het werk van de pastores. In het werk van Andries Baart vond ik herkenning, de woorden scherpte mijn bewustzijn waarna ik het belang van 'presentie' inzag, maar meer nog de noodzaak van het 'zich afstemmen', zowel als professional en als organisatie.

Mijn reactie op het de kritische beschouwing van Gerard Donkers op de presentietheorie is dan ook van praktische aard. In 2007/2008 volgde ik colleges bij zowel Andries Baart als Gerard Donkers aan het LESI. Bij Gerard Donkers maakte ik kennis met het 'Driewerelden denken'. In 2009 ben afgestudeerd bij Gerard Donkers. Het wederkerige proces van zich afstemmen op de ander is in mijn dagelijkse praktijk een heel fijnmazige, vaak onbewuste en fascinerende activiteit gebleken. Dat geldt zowel voor het afstemmen op cliënten als op collega's, als ook op de managers waarmee ik te maken had. Mijn afstudeeronderzoek betrof in het verlengde van deze fascinatie *Afstemming tussen managers en professionals*. Wederkerige afstemming vond ik terug in het door Donkers beschreven 'driewerelden denken'. Denkend vanuit dit concept bracht een verdieping in mijn bewustzijn aan van het zich afstemmen op de ander als ook het 'afstemmen in mezelf'. Presentie kan ik niet los zien van interventie. 'Present zijn' kan niet los gezien worden van interveniëren. Wel ben ik het

met Baart eens, dat met betrekking tot de uitkomsten van menige interventie bescheidenheid past, al is het alleen al om te voorkomen dat we de ander 'onteigenen' van zijn of haar inzet of mogelijkheden. De theorie van presentie zie ik vooral als een nauwkeurig onderzochte en goed verwoorde basishouding waarmee men zich (actief) afstemt op de ander. Dat op zich is al een interventie, die al dan niet fysiek of mentaal wordt toegelaten door de ander. Zo kan een poging tot presentie ook als zeer storend worden ervaren door de ander. Het is aan de ander dit 'present zijn' toe te laten in fysiek dan wel emotioneel of cognitief opzicht.

Presentie als handelingsbegrip

Sociale veranderkunde in relatie tot de ander valt of staat met present zijn. Ik heb dat in mijn werk en ook privé als een min of meer bewuste daad van handelen ervaren. De spanningsvelden waarin mensen verkeren, een gevoel van mededogen, een plichtsbefef als werknemer, partner, familielid...), allemaal elementen die mij (innerlijk) beroeren of activeren. De ene keer door 'ernaartoe' te gaan, de andere keer 'eropaf' te gaan (*Eropaf!*, dat een begrip was in de outreachende hulpverlening). Ik zou presentie niet tegenover interventie willen stellen, maar als een intentioneel en doelgericht handelen van de professional. Baart heeft dit aspect onderzocht en er aandacht voor gegenereerd. Wat je ook doet en hoe je het ook doet: altijd is er de afstemming. In die tijd zei ik wel eens gekscherend dat het altijd maar de vraag is of de hulpverlener wel door de 'intake' van de client komt. 'Er zijn' is daarom ook wel degelijk een interventie die al dan niet gewaardeerd en geaccepteerd wordt. Daarmee kom ik op het begrip *zelfregie* dat de erkenning van de ander impliceert als intentioneel handelingssubject. Rond 2010 werd het begrip 'zelfregie' meer en meer vertaald in termen als 'zelfredzaamheid' welke min of meer gemeten kon worden en daarmee als voorwaarde voor de mate hulp en financiering werd gesteld (de Zelfredzaamheids- matrix). In het werk van Baart herken ik de attitude die nodig is in ondersteunende contacten met de ander, de cliënten. Maar het gaat ook om het present zijn van de client naar de hulpverlener, het al dan niet reageren op de hulpverlener. Dergelijke afstemming kan subtiel en evenzogoed heel duidelijk zijn. Het kan een blik zijn, een subtiel reactie waaruit blijkt dat de ander zich openstelt of geniet van de aandacht, maar ook door verdriet te uiten, door te schelden, moeilijk gedrag te vertonen, opstandigheid, afwijzen, duidelijk (negatief) aanwezig zijn. Dit herken ik in de casusbeschrijving van de pastores. Dan spreek je van eigenheid en individualiteit. Present zijn betekent dat je je verhoudt tot de ander en dan gaat het ook om begrenzen zowel van jezelf als van de ander en vice versa. Presentie en interventie zijn wederkerig en mijns inziens 'in de mens' met elkaar verbonden. Wanneer we niet bedacht zijn op het wederkerig aspect: het sturen en gestuurd (laten) worden, is er volgens mij sprake van onteigening van zelfregie. Ofwel: *Vertrekpunt van respect is de norm dat elk handelen in eerste instantie wordt bekeken vanuit het binnenperspectief van het handelend subject, zelfs al gaat het om moreel hoog verwerpelijk gedrag* (Donkers).

De waardegeoriënteerdheid van menselijk handelen

Een belangrijk deel van de uitvoerende hulpverlening is dat je elkaars *referentiewaarde* leert kennen. Dat is een proces dat de ene keer al snel duidelijk is, maar ook een proces dat zich opbouwt en uitbouwt naarmate we ons als client, als mens ontwikkelen. Ook hier zie ik dat waardegeoriënteerdheid en doelrationeel handelen in elkaar vervloeien. Ik kan me in Donkers vinden, wanneer hij de vraag stelt of we dit vóóraf wel zouden moeten expliciteren,

omdat het veelal om onbewust handelen gaat. Inderdaad herken ik dat je als hulpverlener al snel 'de hulpvraag' formuleert en en-passant de waardeoriëntatie voor de ander invult. In mijn werk heb ik wel gemerkt dat de client aanvankelijk mee kan gaan in de formulering, maar (gelukkig) eigenwijs genoeg is om op 'schreden' terug te keren. Zo kan menselijke waardigheid zich uiten door trotse opstandigheid, afwijzen, of (zich over-)schreeuwen.

Koppelen van presentie en interventie en van therapeutisch en praktisch

In de periode rond 2000 kon ik een aantal invalshoeken onderscheiden. In de samenwerking met het wijkpastoraat merkte ik, dat het accent bij hen vaker lag op het tonen van begrip en het onderhouden van een 'goed gesprek'. Het begrip 'presentie' deed meer en meer de intrede in de vertaling van 'betekenisvol contact'. Het maatschappelijk werk pakte de 'materiële' kant veelal op waaruit vanzelfsprekend ook 'betekenisvolle contacten' ontstonden. Ook binnen het maatschappelijk werk bestonden tegenstellingen. Een aantal collega's beoogden een therapeutische insteek, andere collega's hadden meer oog voor materiële problemen van cliënten. Een kleiner aantal maatschappelijk werkers bracht deze invalshoeken bij elkaar in zowel in hun benadering als in hun denken. Niet iedereen is van alle markten thuis, maar het is belangrijk om juist (het oog voor) de koppeling van theorie en praktijk na te streven.

Gerard: De bijdrage van de presentietheorie aan de sociale veranderwetenschap is ook voor mij groot. In het bovenstaande heb ik diverse aspecten hiervan benoemd. Ik voel het meest voor de benadering die we ook bij Baart zelf als mogelijkheid aantreffen, maar waar hij zelf toch niet voor kiest, namelijk dat er kan worden gezocht naar een verbinding tussen presentie- en interventiedenken. Theorieontwikkeling die plaatsvindt vanuit een denken in samenhangen en interacties van tegenstellingen impliceert dat presentie zowel dient te worden omschreven als een tegenhanger van interventie als een samengaan van beide. Interventie moet niet worden gekenmerkt door slechts planmatig, procedureel en doelgericht handelen. In het geval dat het gaat om een 'misplaatst interventionisme' dat enkel sociaal-technisch is georiënteerd (p.732) is, is presentiedenken een noodzakelijke tegenhanger. Maar ze kunnen ook samengaan, zoals ook op verschillende momenten in onze analyse is gebleken. Baart onderkent dit ook wel, maar kiest ervoor, zo zegt hij op pagina 730, om zich af te zetten tegen het interventiedenken en zich te concentreren op het presentiedenken. Fundamentele theorievorming vanuit het oogpunt van samenhang en complexiteit dient de beide benaderingen bij elkaar te brengen. Alleen die samenhang doet recht aan de concrete alledaagse praktijk. Zo erkent Baart (p.738) dat we bij de onderzochte pastores zien dat ze er niet geheel in slagen om de regels van de presentiebenadering ten volle door te zetten. Het zegt behalve iets van de pastores vooral ook iets over het ideaaltypische karakter van de (mijn) presentietheorie (p.738).